

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית במאה האחת-עשרה על פי שמות פרטיים מכתבי הגניזה

אלינער ברקת

שמות פרטיים של בני אדם נודעו בכל התקופות ובכל החברות. בדרך כלל ניתן שם לילד בידי הוריו סמוך להולדתו, אך יש שמחליפים את שמם בגילים שונים ומסיבות שונות. על בחירת השם משפיעים מנהגים, אופנות ומסורות משפחתיות. בדרך כלל נתייחדו שמות לזכרים ושמות אחרים נתייחדו לנקבות (שביב, תשל"ט; קלאר, תשי"ד). במקרא שמה של דמות מבטא את מהותה, ויוחסה לו חשיבות רבה (וינפלד 1997, הפירוש לפסוק דברים יב 4). מניתוח השמות הפרטיים הנהוגים בחברה מסוימת לאורך תקופה מסוימת ניתן להגיע למסקנות ביחס למסורת המשפחתית והלאומית, לנוהגים המקובלים, לאופנה המשתנה, להשפעות שבתוכן נתונה קבוצת האנשים הנבדקת, למצבה החברתי של קבוצה זו בתוך כלל האוכלוסייה ולהבדלים שניכרו ביחסה של החברה לגברים ולנשים.

תוך כדי עיסוקי בחברה היהודית במצרים במאה האחת-עשרה אספתי כרטסת גדולה של שמות. הניתוח שאעשה להלן הוא כמובן על בסיס מקרי, אך יש בו כדי לאפיין את החברה היהודית במצרים הפאטמית במהלך המאה האחת-עשרה. מתוך כאלף מסמכי גניזה בעלי אופי תיעודי, מכתבים ושטרות בית-דין, הכנתי רשימה המונה כ-3,000 שמות. רוב האנשים ששמותיהם נזכרים בתעודות אלה נזכרים גם בשם אביהם ופעמים רבות גם בשם סבם, וכך הסקירה הזאת מאפשרת גם מבט רב-דורי והתחקות אחר מסורות משפחתיות.

מאפיינים עיקריים בשמות של היהודים

כאמור, לגברים נתייחדו שמות משלהם ולנשים נתייחדו שמות משלהן. רק במקרים אחדים נמצא את צורת הנקבה לשם שנמצא גם בצורת הזכר. לגברים

שימשו שני שמות במקביל, האחד שם עברי והשני ערכי. השם הערכי ניתן לגבר לשימוש בחיי היום-יום והשם העברי ניתן לגבר כדי שיוכל לעלות לתורה ולשאר שימושים שניתן להגדירם כבעלי אופי דתי כגון: כתובות, גטיין ומצבות קברים. עם זאת במקומות מסוימים כגון תימן, ובתקופות מסוימות, בעיקר בתקופות מאוחרות לימי הביניים, נהגו להשתמש למטרות הדתיות גם בשם הערבי ולרוב היה קשר קבוע בין השם העברי והשם הערבי. (ארזי 1982; שביב תשל"ט; Goitein 1974; Jacobson 1998). לנשים ניתן לרוב רק שמות ערביים. מתעודות הגניזה מן המאה האחת-עשרה עולה שהשימוש בשמות הערביים והעבריים לא היה עקבי, ולחלופין השתמשו בשני סוגי השמות.

על פי הנוהג המקובל, שהשתרש אצל היהודים בהשפעת סביבתם החל מן התקופות הסלולוקית והתלמיית (במאות השלישית עד הראשונה לפני הספירה), נתנו לבן הילוד את שם סבו גם בעוד הסב בחיים, מתוך רצון לחלוק כבוד לסב ולמסורת המשפחתית. החלו במנהג זה המשפחות הנכבדות כגון הכהנים הגדולים, המלוכה והאצולה, ובמשך הזמן פשט הנוהג בעם כולו (1955 Kaganoff; Goitein 1967–1993). כך נוצר מנהג הסירוגיות והנכד נקרא על שם סבו במשך דורות רבים. הגניזה שימרה דוגמאות רבות לכך, ואותם שמות שמופיעים בגניזה חוזרים ברשימות היחס של משפחות רבות. כך הונצחו שמות מסוימים, החוזרים ונשנים במשך דורות, ושמות אחרים, חדשים או אופנתיים, היו לנדירים מאוד. מנהג זה אפיינ בעיקר את החברה היהודית בארצות האסלאם בימי הביניים המוקדמים, להבדיל מן החברה היהודית בתקופת המקרא. גם בקרב המוסלמים, העושר המקורי וכושר ההמצאה בתחום מתן השמות, אשר שרר אצל הערבים הקדומים, פינה את מקומו לחזרה עד לזרא על שמות הלקוחים מההיסטוריה הקדושה של האסלאם. עם זאת, הסירוגיות הייתה מקובלת פחות בקרב המוסלמים והם היו עקביים ביישומה פחות מהיהודים (גיל תשל"ט; Goitein 1967–1993).

בארצות האסלאם בימי הביניים היה לשמות האנשים מבנה מסובך וקבוע פחות או יותר, כבמסורת הערבית. הערבים הפיצו את מסורתם זו בכל ארצות שלטונם-כיבושם וכל האוכלוסיות שחיו תחת שלטונם אימצו אותה לעצמן. להלן המבנה המסורתי המלא:

(א) השם הפרטי, אָסם, ניתן לאדם בעת היוולדו. באסלאם נהגו לתת שמות קוראניים-מקראיים. לא נהגו לפנות לאדם בשמו הפרטי. פנייה מעין זו נחשבה

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

לעלבון. נוסף לשמו הפרטי נתייחד האדם גם בסדרת שמות נוספים שסייעו בזיהויו כמפורט להלן.

(ב) כנוי, פְּנִיָּה, הבנוי על קשר משפחתי של הורות: אָבּוּ, כלומר אבא של, או אָמָּ, אמא של. לרוב ניתן הכינוי לאדם לאחר הולדת בנו הבכור, אבל לעתים קרובות הוא ניתן ללא כל קשר להורות, וגם לאנשים חסרי צאצאים, בהסתמך על גורמים כגון צליל, תכונות גופניות ותכונות אופי בולטות של נושא השם ועוד. הכינוי שאינו נסמך על הורות נסמך בדרך כלל על הקשרים אסוציאטיביים, היסטוריים או פולקלוריים. הפְּנִיּוֹת היו קבועות לרוב, כלומר, באופן שיטתי לכל נושא שם הייתה הפְּנִיָּה הקבועה של שמו בדרך של הקשר היסטורי, והיא נשמרה לאורך הדורות. לפני הפְּנִיָּה נהגו לומר: אֶלְמַעְרוּף ב... כלומר, הידוע בתור... או המכונה...

(ג) יחוס, נְסִיב: שם אביו, שם סבו, שם שבו נודעה המשפחה, סידרה של שמות פרטיים, כינויים, או שמות שנשמכו על הקשרים אסוציאטיביים, היסטוריים או פולקלוריים ולחלופין על תכונות אופי וגוף. הַנְּסִיב התחיל תמיד במילה אָבּוּ, כלומר בן של, או במילה בְּנֵת, כלומר בת של.

(ד) אפיון על פי עיסוק, מקצוע, תורה, כיתה או מקום מוצא, נְסִיבָה: לרוב התחיל שם זה בתחילית אֶל ונגמר בסיומת X. כך למשל אלֶבְגַּדְאֲדִי למי שמוצא משפחתו הוא בגדאד, אֶלְצִיֶּרְפִי לחלפן כספים, ואלְחַנְבְּלִי למי שהשתייך לאסכולה החַנְבְּלִית. הַנְּסִיבָה לִוְנָה לעתים בתוספת בן או אָבּוּ כמו למשל אָבּוּן אֶלְסַגְ'לִמַּאסִי למי שמוצא משפחתו מסַגְ'לִמַּאסִה שבמִגְרֵב, ולרוב ליווה דורות רבים כמעין שם משפחה.

(ה) תואר, לְקָב: הוא כל תואר, מישרה, תואר כבוד או כינוי שבח שהוענק לבעל השם, כמו למשל נֹר אֶלְדִּין, שפירושו מאור החוק, או שֶמֶס אֶלְוֹלָה, שפירושו שמש הממלכה (Bulliet 1979; Steinschneider 1897). דוגמאות לאנשים בעלי שורת השמות המסורתית המלאה: אָבּוּ פְּתִיר אפרים החבר בסנהדרין גדולה בן שמריה (מחפוט) אֶלְמַעְלֶם אֶלְגִּוִי, שפירושו המלמד העזתי (ברקת תשנ"ה), אָבּוּ נַצֵּר חֶסֶד (פְּצִיל) אָבּוּן אָבּוּ אֶלְפַּצִּיל יֶשֶׁר (סהל) אֶלְחַסְתֵּרִי, שמלמד כי מוצאו הוא תְּסַתֵּר שבעיראק (גיל 1981).

בניתוחי אעסוק רק בשמות פרטיים ולא אזדקק לדיון בסוגיות של שמות משפחה ושם כינוי משפחה. נראה לי שהשמות הפרטיים מעידים על התרבות הפנימית של הקבוצה האתנית יותר מכפי שמעידים עליה הכינויים והתארים, הנגזרים בהכרח מהשפעת הסביבה.

א. שמות גברים

1. שמות מקראיים

מסקירת 3,000 השמות שברשימותיי ניתן להגיע למסקנה ברורה שבעבור הגברים העבריים השמות המקראיים הם הנפוצים ביותר בכתבי הגניזה. 58 שמות מקראיים נמצאים ברשימה זו ובהם שמות נפוצים מאוד, החוזרים עשרות פעמים, ואף שמות נדירים, שנקרים פעם אחת בלבד. נראה שהשמות הנפוצים ביותר הם השמות של: אבות האומה, אברהם, יצחק ויעקב; של מנהיגי האומה, משה, אהרן ויהושע ושל שבטים אחדים כגון יהודה, לוי, שמעון, יוסף, בנימין, אפרים ומנשה. גם שמות המלכים הגדולים, דויד ושלמה, נפוצים מאוד, ושמות המלכים האחרים, שאול, יאשיה, חזקיה ומנחם, נפוצים פחות. שמות הנביאים המקובלים היו: דניאל, זכריה, חגי, יחזקל (כך כתבו) ישעיה, מלאכי, נחום, נתן, עובדיה, עזרא ושמואל. שמות יחידאים מן המקרא ועם זאת נפוצים בכתבי הגניזה הם: הלל, יפת, ישראל, נעמן, עמרם, עלי, צדוק ושמעיה. שמות יחידאים מן המקרא, הנדירים גם בגניזה, הם: אדוניה, אביתר, אלחנן, אלעזר, אסף, זרח, חננאל, חנניה, חסד, טוביה, יקותיאל, משולם, נחמיה, נחמן, נתנאל, עדיה (עדי), עזריה, צמח, פלטיאל, שלה ושמריה. שמות אחדים, שאולי הם שאובים ונגזרים מן המקרא, הנזכרים רק בימי הביניים וגם שם הם נדירים: ניסן, שכניה ושבת או שבתי על פי הצורה התנאית (כהן תשנ"ז-תשנ"ט, ב).

מעניין לעקוב אחר התפתחות מסורת מתן השמות שהתרחשה לפני ימי הביניים המוקדמים. בימי הבית השני החלו להשתמש בשמות זרים, בעיקר פרסיים וארמיים, לצד השמות המקראיים המסורתיים. בתקופה זו נפוצו שמות מקראיים מסוימים כגון: יהודה, שמעון ושאול, אך שמות כגון משה, אהרן או דויד לא נהגו אז. כשהתפשט ההלניזם בעולם, בימי אלכסנדר מוקדון ולאחריו, נכנסו לשימוש שמות עבריים חדשים כמו שטח, אדמון ופרחיה, עם זאת רוב השמות של היהודים ניטלו אז מן הארמית. באותם ימים החלה האריסטוקרטיה לאמץ לעצמה שמות יוניים, ונטייה זו הלכה והתרחבה בתקופה החשמונאית. בתקופת התלמוד חזרו לשימוש שמות מקראיים אחדים כגון לוי, יוסף ושמואל, לצד שמות ארמיים ודמויי-ארמיים ושמות יוניים ורומיים כגון אלכסנדר, תאודורוס, דוסא, נקדימון, פפוס, טרפון, יוסטוס, מרינוס. תופעה זו

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

מקבלת ביטוי מובהק בספרות חז"ל (שביב תשל"ט; Kaganoff 1955). בימי הביניים המוקדמים, תחת שלטון האסלאם, חזרו רבים לשמות המקראיים כפי שמניתי לעיל. סביר להניח שחזרו לשמות המקראיים בהשפעתן של התרבות החברתית האסלאמית ושל תרבות הקוראן. שמות אבות האומה, מנהיגיה ומלכיה נזכרים בקוראן, והערבים עצמם אימצו להם שמות אלה בצורתם הקוראנית-הערבית (אשתור תש"ד, א; בן-ששון תשנ"ו; לצרוס-יפה תשנ"ו; Goitein 1974). היהודים שחיו בחברה המוסלמית חזרו ואימצו את השמות המקראיים, אם בצורתם העברית ואם בצורתם הערבית. בחיי היום-יום הם השתמשו בשמות המקראיים וצורת השמות הללו הייתה פְּזוּ שבה הם נזכרים בקוראן ושבחה השתמשו המוסלמים (ארזי 1982; Kaganoff 1955; 1897; Steinschneider). מסקירתי עולה בוודאות, שהשמות המקראיים הנפוצים ביותר בקרב היהודים הם השמות שנוכרו בקוראן, בצורתם בקוראן. שמות מקראיים שאינם נזכרים בקוראן היו נפוצים פחות. בנספח לסקירה זו הבאתי רק שמות מקראיים-ערביים נפוצים. לא עסקתי כאן בשמות שתפוצתם בקרב היהודים הייתה מעטה כגון אביתר, אדוניה, אסף, בנימין, זרח, יקותיאל, מלאכי, משולם, עֶדְיָה [עד'י], פלטיאל, או שאול. במקרים כאלה גם לא מצאתי לשמות אלה מקבילה בערבית, והדעת נותנת שלא היו אלה שמות מן הקוראן ושבחיי היום-יום קראו לאיש בשמו העברי, בוודאי באיזו שהיא גרסה ערבית. בחיי היום-יום לא הסתפקו לרוב בשם כמות שהוא בקוראן, והרבו להשתמש בקיצורים ובהטיות השם בצורות שונות, שלעתים מעידות על מקום המוצא. היו צורות מְגַרְפִּיּוֹת אופייניות והיו צורות עיראקיות אופייניות. יהודים, החיים בקרב חברה אסלאמית, נותנים לילדיהם שמות מקראיים גם כיום, וששון סומך כותב כי: "רוב רובם של השמות העבריים בקהילות עיראק הם תנ"כיים - משה, אברהם, יצחק, יעקב וכו' [...] שם נוסף שהיה חביב על יהודי עיראק הוא אליהו, וכן שמות ערביים המתייחסים אליו, הגזורים מהשורש ח'ד'ר, שעניינו יִרְק" (סומך 2004, עמ' 89). גם השמות שיש להם מקבילות ערביות חד-משמעיות, על גווניהן, הם שמות מן הקוראן. התופעה חוזרת על עצמה בנושא הַפְּנִיּוֹת. רוב הַפְּנִיּוֹת הקבועות הן פְּנִיּוֹת מסורתיות השאובות מסיפורי המקרא שהגיעו גם לקוראן.

כך חזרו והיו השמות המקראיים לשמות האופנתיים, שחזרו ונשנו בחברה היהודית של ימי הביניים המוקדמים. השמות המקראיים המקובלים והנפוצים ביותר בחברה היהודית הם השמות הבולטים שהוזכרו בקוראן כגון: אברהם-

אַברֶהִים, יצחק-אַסְחָק, יעקב-יעֶקֹב, משה-מוֹסֵא, אהרן-הֶרֶן, דויד-דָּאוּד ושלמה-סוֹלִימָאן. שמות אלה חוזרים ונשנים גם בחברה המוסלמית בת הזמן, לצד השמות הערביים המסורתיים כגון מוחמד או עלי. שמות שנדירים במקרא ושאינם נזכרים כלל בקוראן, כגון אדוניה, אסף או פלטיאל, לא שימשו את הערבים, והיהודים השתמשו בהם לעתים נדירות. אין לראות בריבוי השמות המקראיים בקרב היהודים שחיו בחברה המוסלמית מעין חזרה לשורשים או למקורות, אלא שהיהודים אימצו לעצמם שמות השאולים מן החברה שבתוכה חיו, וכך אירע גם בארצות הנצרות המזרחית והמערבית. עם זאת בארצות האסלאם נמנעו היהודים משמות ערביים קלאסיים כגון מוחמד כשם שבארצות נוצריות נמנעו היהודים משמות של קדושים נוצריים טיפוסיים (שביב תשל"ט).

2. שמות שאובים מלשון חז"ל

למרות התפיסה הנזכרת בדברי חז"ל: "בזכות ארבעה דברים נגאלו ישראל ממצרים [...] אחד מהם שלא שינו את שמם: ראובן ושמעון נחתין (ירדו למצרים), ראובן ושמעון סלקין (עלו משם), ולא היו קורין לראובן רופוס ולשמעון לא היו קורין לוליני וליוסף לסטיס ולבנימין אלכסנדרא [...]", (מדרש רבה שיר השירים, תשכ"א), ניכרת המציאות מתוך דבריהם: ראובן היה רופוס ושמעון היה לוליני. לצד השמות הנוכריים שאימצו חז"ל נולדו גם שמות עבריים חדשים בהשפעת התרבות ההלניסטית ובהשפעת התרבות הביזנטית שבתוכן חיו. גם המנהג לתת שם כפול, עברי ונוכרי, ניכר דורות אחדים לפני חורבן הבית השני. בספרים המאוחרים של התנ"ך: הדסה – אסתר, דניאל – בלשאצר; ובקרב מלכי החשמונאים: יוחנן – הורקנוס, ינאי – אלכסנדר, יהודה – אריסטובולוס, שלומית – אלכסנדרה. השמות היווניים היו תרגומים של השמות העבריים: טוביה – אריסטון, צדוק – יוסטוס, ידידיה – פילו, נתניאל – תיאודורוס. בהתחלה שימשו השמות הנוכריים רק לשיח ושיג עם הנכרים. עם הזמן השמות הנוכריים הפכו לעיקר ולשם היחיד. בתלמוד נזכרים רבים בשם יווני ללא שם עברי לצדו, ושמות עבריים מקוריים מקבלים שם צורה יוונית: יוסף – יוֹסֵי, לוי – לוֹיִטָס, יצחק – איסק, שמעון – סימון. לצדם צמחו באותם ימים שמות שנזכרו במקרא ושהיו לפופולריים בזכות נושאייהם המפורסמים: הלל, גמליאל, וגם שמות חדשים לגמרי כגון: עקיבא, עקיבא, מאיר ונחמן (Kaganoff 1955; קלאר תשי"ד). שמות מעטים בכתבי הגניזה שאובים מלשון חז"ל ושמות מעטים הם פיתוחים של שמות אלה, שנוצרו בימי הביניים. שמות

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

כאלה הם לרוב נגזרות של מושגים בעלי משמעות תרומית כגון סעדיה מלשון סַעַד, המושפע מהמושג הערבי סַעַד, שפירושו מזל, ברכה. השמות התנאיים האופייניים והנפוצים היו: חיים (הנגזר מחי או מחיָא) ומאיר. שמות תנאיים נדירים היו: אבטליון, חסדאי (הנגזר מחסד, חסדא), נהוראי ופרחיה (כנראה גם בהשפעת הערבית – פֶּרַח: שמחה). מסקירת עולה בוודאות ששכיחות השמות השאובים מלשון חז"ל הייתה נמוכה. תופעה זו חוזרת ומאשרת את השפעת החברה המוסלמית על היהודים: השמות המקראיים הנזכרים בקוראן והנהוגים אצל הערבים, הם השמות הנפוצים גם בחברה היהודית, ונדירים בה השמות מלשון חז"ל, שהקוראן אינו מזכיר ושהחברה המוסלמית אינה מכירה.

לצד אלה נמצאו שמות שהם יצירה מקורית של ימי הביניים, וכפי שנוזכר לעיל, על פי רוב הם נגזרות של מלים בעלות משמעות מופשטת וחיונית, וגם זאת בהשפעת הערבית. בהשפעת הסביבה האסלאמית התפתח בימי הביניים המנהג להעניק שמות של תכונות מופשטות ותרומיות. רוב השמות האלה נלקחו במישורין מן השפה הערבית, תורגמו לעברית והפכו לשמות עבריים. הנפוצים שבהם: ישועה, מבורך, מבשר, מצליח, סעדיה, צדקה וצמח. פחות שכיחים הם השמות: דונש, חושיאל, משיח, נסים, מסיים (מן הארמית, ומשמעותו: מלמד), רבין, שר שלום ושמחה. ברשימתי בנספח אביא רק שמות שהיו נפוצים. שמות נדירים לא אביא. וממילא לשמות עבריים נדירים לא הייתה מקבילה בערבית וגם לא הייתה להם פְּנִיָה קבועה. כך למשל: אבטליון, טליון – שם תְּנָאִי שבימי הביניים שהשתמשו בו לעתים נדירות, ובצורתו המקוצרת: טליון. לשם זה אין מקבילה בערבית וגם אין לו פְּנִיָה קבועה (ברקת, תשנ"ה). כך גם: חושיאל, משיח, מסיים (מקורו מן הארמית ופירושו מלמד), רבין (מקורו תְּנָאִי), ניסן (מקורו מקראי, אך במקרא איננו שם של אדם), נהראי או נהוראי (מקורו מן הארמית התלמודית ופירושו אור, ועל פי חומרי הגניזה שבידי רק בני משפחה אחת השתמשו בו (גיל תשמ"ג, ג), שבת או שבתאי (ראו לעיל), שכניה (על בסיס מקראי: עזרא ח 3) ומקבילתו הערבית סַפֵּן (ברקת, תשנ"ה).

3. שמות ערביים

הנוסח הקדום ביותר של תנאי עֶמֶר, הלוא הם תנאי ההשפלה של בני החסות היהודים והנוצרים, נכתב כנראה במאה השביעית, בידי עֶמֶר הראשון עצמו, או לחלופין נכתב במאה השמינית בידי עֶמֶר השני מבית אַמִּיה. שם נאמר בין

היתר: "[...] ונדבק בלבושנו בכל מקום שבו נהיה ולא נדמה למוסלמים בלבישת כובע גבוה או מצנפת או נעליים ובחציית שביל בשיער וברכיבה על בהמותיהם כמותם ולא נדבר בשפתם ולא נתכנה בכינויי כבוד שלהם [...] ולא נלמד את ילדינו את הקוראן [...]"] (לצרוס-יפה תשנ"ו, עמ' 268). ובמלים אחרות: מדובר בהתבדלות מוחלטת של הכובשים מן האוכלוסייה הנכבשת, התבדלות שנועדה למנוע התערבות של האליטה הכובשת בנכבשים הנחותים והמושפלים. ניתן לראות שהדגש בהתבדלות היה על הצד התרבותי-חברתי. המוסלמים הכובשים אסרו על הנכבשים לדבר בשפתם ולהשתמש בשמותיהם ובמלבושיהם כדי לשמור על עליונותם וכדי להישמר מפני התבוללות באוכלוסייה הנכבשת, שהייתה בעלת תרבות ומסורת עתיקות יומין ומבוססות. תנאי עמר, רובם או כולם, לא קוימו ברציפות במאות הראשונות לאסלאם. למעשה רק ח'ליפים מעטים, הקנאים לדתם, ניסו להקפיד על אכיפתם. במאות האלה הגישה המשפטית התיאורטית של המוסלמים כלפי יהודים וכלפי הנוצרים הייתה מחמירה מן המציאות בחיי היום-יום. זאת בניגוד גמור לנעשה באירופה הנוצרית, שבה לא נוסח מעולם היחס ליהודים במסמך משפטי ברור, ועם זאת ברוב המקרים המציאות באירופה הנוצרית הייתה קשה ביותר. האיסורים התרבותיים-חברתיים שנזכרו לעיל לא נשמרו בידי המוסלמים. ההיפך הוא הנכון. מסמכי הגניזה מעידים שהיהודים לבשו את מלבושי הערבים, למדו את שפתם, דיברו אותה, כתבו וקראו בה, למדו את הקוראן והתמצאו בו היטב ואף כינו עצמם בשמות, בכינויים ובתארי כבוד ערביים (לצרוס-יפה תשנ"ו).

כפי שנאמר לעיל, רוב השמות שניתנו לגברים היהודים היו שמות עבריים, ולצדם ניתנו לגברים שמות ערביים מקבילים. נוסף לשמות המקראיים שנהגו לרוב בצורתם הקוראנית-אסלאמית ולשמות התנאיים והערביים שקיבלו תרגום והסבה לעברית, נהגו היהודים להעניק לבניהם גם שמות ערביים מקוריים, שלא היה בצדם שם עברי קבוע. כלומר, נתנו לילוד שם ערבי, והעניקו לו גם שם עברי לצרכים דתיים (קלאר תשי"ד). סומך מספר שגם בימינו מתקיים מנהג זה: "נוסף לשמות העבריים, רבים מבני דורי (וקצת לפני כן), נשאו שמות ערביים 'ניטראליים' (כלומר שאין בהם זיקה לשורשים חמד או חסן), כגון מוניר, ג'מיל, נעים ואפילו פואד וגאזי – שהם שמות מלכים מודרניים שמלכו על מצרים ועיראק" (סומך 2004, עמ' 89–90). לרוב לא מצאתי לשמות אלה פניות קבועות. נראה שהשמות שהיו להם פניות קבועות היו שמות מקראיים,

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

קוראניים או היסטוריים. רוב השמות הערביים הללו הם נגזרות של מושגים מופשטים. לא אתייחס ברשימתי לשמות ערביים נדירים מאוד, שלצדם לא מצאתי שם עברי לבעליהם. בין השמות הללו: **ג'אָפּר** (חזק, אלים), **נַחש** וצורת ההקטנה שלו **נַחִיש** (פרא), **טַרְסוֹן** ו**פּת'יר** (שפע). יש שתרגמו שמות עבריים לערבית, ויש, כאמור, שהעניקו לילדיהם שמות ערביים טהורים כשלצדם שם עברי. לרוב השמות הערביים שמצאתי בכתיבי הגניזה יש שם עברי מקביל וקבוע. עם זאת, לחלק מהם לא הצלחתי למצוא את השם העברי, ואולי לא הייתה להם מקבילה עברית קבועה. היו שמות, שמקורם ערבי ושהגיייתם ערבית וביקשו לתת להם תרגום עברי. כך התבטא הרב יחיא צאלח התימני בן המאה השמונה-עשרה: "רבינו סעדיה (בן המאה העשירית) פתר שם משה בערבי **מוסא**, אהרן **הרון**, יעקב **יעקוב**, ושם יפת לא כינה בו מאומה, אך כתבו כמו שהוא במקרא". הרב יחיא צאלח עצמו פסל מנהג זה, התנגד למשל לכך שאדם ששמו **יחיה** יחתום שמו זכריה וטען: "וזה הבל וכזב ואין בו טעם וריח" (גימאני 1997, עמ' נט, מט).

מסקירת כל השמות שנזכרים לעיל ובנספח המצורף עולה בוודאות שמכל השמות ששימשו בחברה היהודית השמות המקראיים-קוראניים היו השכיחים ביותר. 42 מתוך 87 שמות גברים שנסקרו בכל הקטגוריות (48%) הם שמות עבריים מקראיים, לרוב בצורתם הקוראנית. 14 מהם (16%) לקוחים מלשון חז"ל, ו-31 מהם (36%) הם שמות ערביים טהורים.

4. שמות של מוסלמים

כדי לשבר את האוּזן, אביא סקירת שמות של המוסלמים, שבקרובם חיו היהודים. סקירה זו אינה מקיפה מטבעה, משום שהמצאי שבידי נשען על אותם מסמכי גניזה המשקפים את החברה היהודית. באופן אקראי נזכרים במסמכים אלה גם מוסלמים, ואת שמותיהם אסקור להלן. עד כמה שסקירה זו מזערית וחלקית, ניתן בכל זאת לקבל ממנה תמונה מסוימת לצורך השוואה. מתוך כאלף המסמכים שבדקתי העליתי 180 שמות של גברים מוסלמים. ההתפלגות היא כדלקמן:

שמות מקראיים-קוראניים – 16 שמות, שהם 8%, כגון: אברהים (אברהם), איוב (איוב), אסחק (יצחק), אַסמעיל (ישמעאל), דאוד (דוד), הָרוֹן (אהרן), יוֹסֵף (יוסף), יעקוב (יעקב), מוסא (משה), עֶמְרָאן (עמרם), סְלִימָאן

(שלמה). וריאציות ונגזרות: פֿרהוֹן (אברהם, על נגזרותיו), שְׁעִיב (הוא יתרו), ח'לף (כלף על נגזרותיו, הוא הכינוי לאהרון, מחליפו של משה). שמות מההיסטוריה הערבית ומראשית האסלאם – 23 שמות, שהם 12%, כגון: בֶּפֶר (בן חותנו של הנביא), האשם (אבי השושלת של הנביא), וְלִיד (ח'ליפה מבית אָמִיָה), זִיד (עבדו של הנביא ומראשוני התומכים בו) ח'אלד (מצביא בצבא הערבי הכובש), ח'טאב (אביו של הח'ליפה השני אחרי מחמד), חסן (על נגזרותיו, בנו של עלי, הח'ליפה הרביעי), טאלב (בן דודו של הנביא), טארק (מצביא בצבא הערבי, כובש ספרד), זִיד (ח'ליפה לבית אָמִיָה), פֶּעב (יהודי שהתאסלם, בצבאו של מחמד), מְחַמַּד על נגזרותיו (שם הנביא הוא הנפוץ ביותר באסלאם ובעולם כולו), מְרוּאן (ח'ליפה לבית אָמִיָה), עֶבד אֶלְמֶלֶכ (על נגזרות הקשורות במלה עֶבד, ח'ליפה לבית אמיה), עלי (על נגזרותיו, בן דודו וחתנו של מחמד, הח'ליפה הרביעי) וְעַמַּר (הח'ליפה השני).

שמות בהשפעת הנצרות – 2 שמות: זכריא על נגזרותיו (על פי הברית החדשה, זכריה היה אביו של יוחנן המטביל, [לוקס, א 5-14]) ועיסא (ישו). שמות על פי תכונות נפש וגוף – 135 שמות, שהם 75%, כגון: אָזְהַר (מאיר), בֶּשֶׁר (עליזות), ג'מיל (יפה, טוב), הֶבֶה (שי), חַפְט' (שומר), חֵלִיל (ידיד נפש), טַאָהַר (טהור), זַעִיש (חיים), פֶּרִים (אציל), מְוֹמֵל (תקוה), מְצַטְפֵּא (הצלחה), נַאגִי (נאמן), נַאצֶר (מנצח), סַעִיד (מאושר, בר מזל), עִזִי (יקר), עֶבְדֵאלֵלָה (עבד אל), פֶּאָרַס (אביר), פֶּרַח (שמחה), צַבֵּאח (בוקר), קַאָדֶר (רב יכולת), רַבִּיב (בן טיפוחים), רַבִּיע (אביב), רַשִּיק (הדור), שְׁהַאב (זיקוק) ות'אַבַת (איתן).

שמות מתחומי חיים שונים ומתרבויות שונות – 24 שמות, שהם 13%, כגון: בֶּקֵא, ג'וֹהַר, זִיאַן, חַאפֶס, חַפִּים, יַאנֶס, מִימֹן, נַג'אַ, נַזַּאר, סִיד, סַפִיאַן, עֶקְבֵאן, פֶּתוּח, קְתִיבָה וְרִסְתֶם.

לרוב השמות הנמנים ברשימה זאת יש וריאציות ואף נגזרות כמו למשל: פֶּרַאג', פֶּרַג', פֶּרַג'וֹן פֶּרַיג'; או סַעַד, סַעֲדוֹן, סַעִיד. כך גם השמות הרבים הבנויים על בסיס "עבד האל", כשלאל כינויים שונים כגון: עֶבד אֶלְסֵלָאם, עֶבד אֶלְעִזִי, עֶבד אֶלְקַאָדֶר, עֶבד אֶלְרַחִים, עֶבד אֶלְרַחֲמַן, עֶבְדֵאלֵלָה וְעֶבְדֵאלֵלָה. התמונה עולה בבירור: רוב המוסלמים נקראו בשמות של תכונות גוף ונפש. אבל המרכיב השני בשכיחותו הוא המקור המקראי-קוראני, כולל שמות מראשית ההיסטוריה של האסלאם. התפלגות זו בקרב האוכלוסייה המוסלמית, החופפת להתפלגות שמצאנו בקרב האוכלוסייה היהודית, מעידה על מעורבות

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

חברתית רבה של היהודים בחברה האסלאמית ועל ההשפעה שהיו למנהגים של המוסלמים על היהודים היושבים בתוכם.

ב. שמות נשים

על רקע הממצא שלכל אחד מהגברים היהודים היו שני שמות, בולטת העובדה שלנשים היהודיות, שלא עלו לתורה, היה רק שם אחד בלבד, ולרוב היה זה שם ערבי נפוץ, ללא קשר למקרא, לקוראן, למסורת או להיסטוריה. מצאתי שמות נשים עבריים ספורים, ונראה שגם הם שמות ערביים במקורם שקיבלו צורה עברית.

רוב שמות הנשים מבוססים על תכונות אופי או צורה חיצונית (גימאני 1997). אחד המנהגים השכיחים היה לקרוא לאישה לאחר נישואיה בכינויים המבוססים על המילה **סַת** במשמעות של גברת או בעלת-, כמו 'גברת הבית', או 'בעלת המשפחה', זאת תחת לקרוא לה בשמה הפרטי. כלומר, ההתייחסות לאישה הייתה כאל בעלת הבית ולא כאל אישיות בפני עצמה הלוקחת חלק בחיים החברתיים, הכלכליים או הפוליטיים. כוונת הכינוי הייתה להדגיש את העובדה שהאישה אינה נוטלת חלק בחיים החיצוניים המתנהלים ברחוב, בחנויות ובפרהסיה, אלא ש"כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה 14). משמה עולה כי היא עוסקת בענייני הבית בלבד, החל מניקיון, בישול והזנת בני הבית וכלה בחינוך הילדים. נטילת השם הפרטי האישי והענקת כינוי כללי שאין בו ייחוד, הדגישו את 'שימושיותה' כמדמים אותה לחפץ או לכלי. הדבר מעיד במידה רבה על מעמדן החברתי והמשפטי של הנשים שנשלטו בידי הגבר בכל שלב משלבי חייהן: כילדה – שלט אביה בחייה, כאישה צעירה – שלט בהם בעלה, וכאישה זקנה – לרוב שלט בחייה בנה הבכור. נשים מעטות הצליחו לקנות להן מעמד עצמאי, ולרוב היו אלה אלמנות, גרושות או רווקות, כאלה שלא היה גבר בצדן. ברוב המקרים נשים ללא גבר לצדן הגיעו לשפל המדרגה מבחינה כלכלית וחברתית (גויטיין תשכ"ט; קרמר תשנ"ה).

המנהג רווח עד כדי כך שהחלו להעניק את הכינויים האלה לילדה עם לידתה, בבחינת הועדתה לתפקיד היאה לה, כאחראית על הבית. הכינויים מן הסוג הזה היו רבים ומגוונים, וביניהם היו אף כאלה שהתבססו על המילה **סַת** עצמה. הכינויים העיקריים היו: **סַת אַלְבֵּית**, **סַת אַלְאָהֶל**, **סַת אַלְדָּאר**. לכולם משמעות חוזרת אחת: גברת הבית, גברת המשפחה. מעבר לכך הרבו להשתמש בצורות הקטנה: **סַתִּית**, **סַתוּנָה**, **סַתוּנָה**, **סַתָּאן**, **סַתָּאת**, שכולן נגזרות של המילה

קט. גויטיין סובר שתמיד ניתנו השמות המבוססים על המילה **קט** משנולדו הנשים, אבל לי נראה שהתהליך היה זה שתיארת, מה גם שגויטיין מתייחס רק לשמות שבהם צורף **קט** למושג חיצוני-חברתי, ואילו אני מדברת על שמות שיש להם קונוטציה משפחתית פנימית בלבד כמו **קט אלפית** (גיל תשמ"ג; Goitein 1967–1993).

מסקירת השמות, הרצופים בנספח, ומהתפלגותם עולה שרק שלושה מתוך 38 שמות נשים (8%) הם שמות עבריים. יתר 35 שמות הנשים (92%) הם ערביים במקורם. על פי התפלגות זאת ניתן לקבוע בוודאות שמעמדה של האישה היהודייה בתוך חברתה היה זהה למעמדה של האישה המוסלמית בתוך חברתה: נשלטת ומופעלת על ידי הגברים, בעלת תפקידים מוגדרים בתוך ביתה. נשים מעטות הצליחו לחרוג מן המסגרת המקובלת הזאת (1967–1993; Goitein).

מצבם החברתי של היהודים בתוך החברה המוסלמית

מעניין להשוות את הדפוסים, שאימצו היהודים בחברה האסלאמית, לדפוסים שאימצו המתאסלמים במזרח התיכון, שרובם היו נוצרים מזרחיים על פליגיהם השונים. מבדיקה שיטתית של דפוסי התנהגות של המתאסלמים, על פי דגם סטטיסטי שבנה החוקר בולייט, עולה ששני שלישים מן האוכלוסייה המתאסלמת נהגו לתת לילדיהם שמות מאחת משתי קטגוריות: (1) שמות מוסלמים ברורים עם קונוטציות דתיות כגון מוחמד, עלי, אחמד, אלחסן ואלחסין; (2) שמות מקראיים-קוראניים כגון אברהם, אסמעיל ויוסף. ליתר דיוק: הופעתו של שם מוסלמי אופייני מאחת משתי הקטגוריות הנזכרות בגנאלוגיה של אדם מסוים מעידה על כך שאביו של אותו אדם התאסלם. בולייט מוצא התאמה בין התקדמות תהליך ההתאסלמות במחוזות אלה לבין תהליך חדירת שמות מארבע קטגוריות: ערביים, מקראיים-קוראניים, מקומיים (פרסיים למשל) ומוסלמים. תופעה זו רווחה בכל ארצות המזרח התיכון שעליהן חל תהליך ההתאסלמות ובהן עיראק, פרס, סוריה, מצרים וארצות המגרב. בפרס למשל, מקומץ מוסלמים, שרובם ערבים, בימי הכיבוש הערבי במאה השביעית, גדל מספר המוסלמים לכשמונים אחוז מהאוכלוסייה בראשית המאה האחת-עשרה (Morony 1990; Levtzion 1979; Bulliet 1979).

תופעת מתן השמות הערביים כרוכה בהתאסלמות שהלכה וגברה החל מן המאה התשיעית ועד למאות העשירית והאחת-עשרה, שאז חדרו הפאטמים

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

לאזורי מצרים, סוריה וארץ ישראל. הפאטמים נטו לתת למתאסלמים חדשים במגרב ובמצרים תפקידים בכירים במינהל ובממשל לעומת העבאסים קודמיהם, שנטו להציב בתפקידים בכירים במצרים ובמגרב את אנשיהם שבאו מבגדאד (Lev 1988), וייתכן שיש בכך כדי להסביר את התגברות ההתאסלמות עם חדירת הפאטמים. המוסלמים הסונים, שעיינו את הפאטמים, האשימו אותם בהעדפת היהודים והיהודים המתאסלמים והשמיצו אותם כקרובי משפחה של היהודים. הכרוניקאי המצרי בן המאה החמש-עשרה, מקריזי, כתב: "השמועה שעבד אלה (ממיסדי הפאטמים) היה יהודי [...] אביו נשא אישה יהודיה שהיה לה בן, ואחרי שבנו שלו מת, גידל את הבן הזה והוא שהיה עבד אלה אלמהדי (המשיח של הפאטמים)". (אלמקריזי חש"ד, ב, עמ' 151). דוגמה בולטת להתאסלמות יהודי שנועדה לסייע למתאסלם לטפס במעלות השלטון היא סיפורו של יעקוב אבן פלס: לאחר שהתאסלם, התמנה לוויזר של הח'ליפה הפאטמי אלמעז, ואחריו גם של בנו אלעזיז, בשנים 973–991. הכפשות הפאטמים בשל קירבתם ליהודים נבעו בעיקר מרוגזם של הסונים על כוח ועצמתו של יעקוב אבן פלס, שהיה הדמות הדומיננטית במצרים הפאטמית במאה העשירית (גיל תשמ"ג; לב תש"ן; לב 1981).

רוב ההתאסלמות באזורי מצרים, עיראק ופרס התחוללה במאות העשירית והאחת-עשרה. בתקופה זו פקד משבר את הקהילות הלא-מוסלמיות ואת המבנה המוסדי שלהן, הכנסייה המזרחית נחלשה ובמקביל התעוררה עוינות מוסלמית כלפי הלא-מוסלמים. עוינות זו התבטאה בעיקר ברדיפות מקומיות, שלא כוונו בידי הממשלות (Lapidus 1988). תחת השלטון הממושך של האסלאם התחולל תהליך של שחיקה במוסדות הכנסייה המזרחית. לתהליך השחיקה תרמו מאבקים פנימיים בתוך ההנהגה על תפיסת משרות. השלטונות המוסלמים היו מעורבים במינויים אלה ועודדו את הבכירים לשלם שוחד רב בעבור המינויים. את הכספים שאבו המועמדים מקופות הכנסייה. היו אף מקרים שהשלטון עצמו הפקיע והחרים אוצרות מהכנסייה, ואירע גם שהכנסיות נפלו קורבן למעשי ביזה. על התרוששות הנוצרים מעיד מקריזי, בספרו על תקופת שלטונו של אחמד אבן טולון במצרים ובארץ ישראל (878–884): "בדברי הימים של הנוצרים כתוב שהאמיר אחמד אבן טולון החרים מהפטריארך מיכאיל, פטריארך היעקוביים, 20 אלף דינאר והנוצרים מכרו את אזור הכנסיות באלכסנדריה [...] ואת הכנסייה השוכנת בסמוך למעלקה בקצר אלשמע [שמו של רובע היהודים בפסטאט] בפסטאט ליהודים" (אלמקריזי

חש"ד, ג, עמ' 44). הקהילות הנוצריות, שנזקקו לעזרת מוסדותיהם, לא מצאו בהם תמיכה ונמשכו לעבר הצד החזק והשולט (לכציון תש"ן). על פי כרוניקאים מוסלמים נראה שהאוכלוסייה הנוצרית סבלה מידם של ההמונים המוסלמים יותר מכפי שסבלו היהודים, אולי משום שהיו רבים יחסית ליהודים וניקרו את עיני המוסלמים בהצלחתם בתפקידים בכירים, ואולי בשל החולשה היחסית של מוסדותיהם ובשל מיעוט ההגנה שסיפקו מוסדות אלו לנוצרים כפרטים. מְקְרִיזֵי מספר כי: "המוסלמים הרבו לעשות שפטים בנוצרים עד כי עזבו רבים מהם והתאסלמו רבים מהם, והיהודים עברו בשתיקה על העניין. כשרצו הנוצרים לצאת מבתיהם היו שואלים מצנפת צהובה מאחד היהודים והיו לובשים אותה כדי למלט את נפשם מן ההמון" (אלמקריזי חש"ד, ג, עמ' 431).

דבריו של מְקְרִיזֵי נכתבו אמנם במאה החמש-עשרה, תחת שלטון הממלוכים, אבל ייתכן שאפשר לגזור מהם לאחור, לתקופות קודמות. בקרב האוכלוסייה החלשה של הנוצרים שבחרו להתאסלם, פשתה התופעה של מתן שמות משתי הקטגוריות שנזכרו לעיל (Levtzion 1979; Levtzion 1990), אם כי לדברי גיל הנוצרים בארץ ישראל כמעט ולא התאסלמו (גיל תשמ"ג, א). תופעה זו אינה מהווה חידוש בתולדות האזורים הנכבשים על ידי בני דתות אחרות. במהלך התנצרותה של מצרים הפגנית העניקו לילדים שמות נוצריים. המתנצרים העניקו לילדיהם שמות נוצריים כגון שמות מן הביבליות, שמות קדושים, שמות ערכים נוצריים ושמות של קיסרים נוצריים. בדיקה שנעשתה מוכיחה שיש התאמה בין מספר נושאי השמות הנוצריים, שהם בני מתנצרים חדשים, לבין חלקה היחסי המשוער של האוכלוסייה הנוצרית שהלכה וגדלה בקצב מהיר במהלך המאה השלישית והמשיכה לגדול בהדרגה עד וכולל המאה השישית (Bagnall 1982).

באותה מידה ניתן לראות את התהליך הזה בהיפוכה של התופעה שהתקיימה בתקופה הממלוכית. הממלוכים ששלטו במצרים, בארץ ישראל ובסוריה החל מאמצע המאה השלוש-עשרה, דאגו לשמר את שמם התורכי ולהתבדל מן האוכלוסייה כדי לשמור על שלטונם. בעיקר מדובר בשליטים, שעליהם נאמר "שהם שנאו כל מי שנקרא בשם מוחמד או בשם חברי הנביא". גם בסוף תקופת שלטון הממלוכים, בראשית המאה השש-עשרה, כשרוב השליטים כבר לא היו תורכים במוצאם, הם לקחו לעצמם שמות תורכיים כדי לשמר את מעמדם (Ayalon 1975). מכל הנאמר לעיל עולה שכאשר אוכלוסייה

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

מקומית נוטלת לעצמה שמות משל הכובשים, בעלי הדת השונה, מתרחש תהליך של המרת דת בידי רבים ושל אימוץ הדפוסים הדתיים והחברתיים של המיעוט הכובש כדי להסתגל, להתקבל לחברת האליטה של הכובשים ולהיטיב את תנאי החיים ואת המעמד החברתי. סקירת השמות שנתנו היהודים לבניהם ולבנותיהם במאה האחת-עשרה מצביעה לכאורה על דפוס התנהגות כשל שאר האוכלוסייה הנכבשת שחייתה תחת שלטון האסלאם וקיבלה על עצמה את דת האסלאם יחד עם כל שאר המאפיינים כגון השמות. נשאלת השאלה האם גם היהודים נטלו חלק בתהליך ההתאסלמות בארצות המזרח התיכון החל מן המאה התשיעית ואילך כפי שקרה לשאר האוכלוסייה.

כתבי הגניזה, שהם המקורות העיקריים לתולדות היהודים במזרח התיכון בין המאות העשירית והאחת-עשרה, אינם מעידים על תהליך התאסלמות כולל. ההיפך הוא הנכון. מכתבי הגניזה עולה שהיהודים הקפידו לשמור על קהילה סגורה ואוטונומית בעלת מוסדות מוגדרים ומוכנים מאוד ועל הנהגה ריכוזית חזקה (ברקת תשנ"א; גיל תשמ"ג, א). השחיקה שנזכרה לעיל בקרב הקהילות הנוצריות-מזרחיות לא בלטה כל כך בקרב היהודים. ייתכן שאחת הסיבות לכך היא שכספי הקהילה היהודית, ששימשו לשם סעד ועזרה לנזקקים, לא רוכזו בקופות המוסדות כנהוג אצל הנוצרים. בקהילות היהודיות ניתנו הסעד והתרומות בעיקר בידי נדבנים פרטיים. התרומות העיקריות היו בתים שהושכרו והכנסות השכירות נועדו לצרכי הקהילה (Levtzion 1990). אמנם, יש בידינו עדויות על התאסלמות של יהודים, אבל הן ספורות וקטועות. רוב הידיעות עוסקות בהתאסלמות כפויה. הגל הראשון של התאסלמות בכפייה במצרים הפאטמית התחולל בראשית המאה האחת-עשרה, בתקופת שלטונו של הח'ליפה הפאטמי אלחאפם בַּאֲמַר אֶלְלֶה, שגזר על הלא-מוסלמים להתאסלם. הגל שני של התאסלמות בכפייה התחולל בעקבות גזרות שהטילו שליטי השושלת המְוֹחֶדִית במְגֶרֶב החל מהרבע הראשון של המאה השתים-עשרה וכלה בראשית הרבע השלישי של המאה השלוש-עשרה. הדיון בנושא זה חורג מתחום הזמן והמקום שבו עוסק מאמרי (בן-ששון תש"ן; 1967–1993; Goitein). אלחנן בן שמריה, ראש הקהילה של היהודים בַּפֶּסְטָט, סיפר במכתב משנת 1013 :

והוסרו הטובות לרוב התועבות ולא נתאחר חרון וירדה אש ולהטה לחים כקוצים כסוחים והיבשים כקשים והעניים והראשים כמו גבשושים ונהרסו בתי כנסיות ובאו האותיות וספרי תורות נקרעים

וזרעים נזרעים והחמשים נשלכים בכל מהלכים והכנסיות שאות וישימום למוצאות ולבשנו שחורנית והלכנו קדורנית ושמנו במתנינו מועקות ומלאו בתינו נאקות ותלו עץ על צוארינו ויגענו ולא הונח לנו ונתקיים בנו מדרש רבותינו זל תשתכנה אבני קודש אילו תל חכ (תלמידי חכמים) הגולים וספרי תורות הנשללים ורבים שבו מאמונתם והניחו דתותם ורצו [...] (גיל תשמ"ג, ב, עמ' 43, שורות 31–41; ברקת תשנ"ה).

לצערנו נקטע המכתב דווקא כאן, בקטע העוסק בהתאסלמות. רוב הגזרות שהטיל אלחאפם לא היו אלא אכיפה קפדנית ודקדקנית של תנאי עמר, הם תנאי ההשפלה שנגעו לכל בני החסות, ליהודים, לנוצרים וגם לבני כתות אחרות כגון עובדי דת ירתוסטרא או מניכאים. גזרות אלה הוטלו החל מתקופת הכיבוש במאה השביעית (מקריזי חש"ד, ג; גיל תשמ"ג, א; Lev 1988). אבל ההתאסלמות בכפייה מעולם לא הייתה אחד מתנאי עמר, אכן נרמז בהם שיש לעודד התאסלמות, אך אין בהם דרישה לכפותה. כמעט ניתן לומר כי ההיפך הוא הנכון: תנאי עמר גזרו על התבדלות הכובשים מהאוכלוסייה הנכבשת (כהן 2001; לצרוס-יפה תשנ"ו). במכתבים שכתב מוחמד ליישובים שכבש בדרום ארץ ישראל בשנת 630 בקירוב, עולה מבין השיטין שמוחמד דווקא לא היה מעוניין בהתאסלמות היהודים והנוצרים, תהליך שיביא בהכרח לירידה במספר משלמי המסים (גיל תשמ"ג, א).

אירועים פוליטיים כגון מרידות הקופטים במצרים, שדוכאו ביד חזקה במהלך המאות השמינית והתשיעית, וגזרות אלחאפם במאה האחת-עשרה, שנגעו בעיקר לנוצרים, חוללו גל גדול של התאסלמות בקרב האוכלוסייה הנוצרית. יש טוענים שתהליך ההתאסלמות של האוכלוסייה הנוצרית השתרע על פני מאות רבות, ולמעשה לא נפסק עד היום הזה (Morony 1990; Lapidus 1972). מכל מקום וודאי שהתחולל תהליך של הסתערבות, כשהאוכלוסייה הנוצרית מאמצת לה ככסות הגנה את שפת הערבים, את מלבושיהם, את מנהגיהם, ובעיקר את שמותיהם (Anawati 1975, 1990). עם זאת נראה שתהליך ההתאסלמות הכולל פסח על היהודים, ולמרות הנאמר במכתבו של אלחנן בן שמריה, לא הייתה התאסלמות גורפת בקרב היהודים ורובם נשארו דבקים ביהדותם. גם הכרוניקאי המוסלמי בן המאה האחת-עשרה, יחיא אבן סעיד אלגנטאפי, מעיד שהיהודים "הצליחו בדרך כלל להתחמק מגזרת ההתאסלמות; רק מעטים מהם התאסלמו" (גיל תשמ"ג, א;

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

(Lev 1988). היהודים והנוצרים, שהתאסלמו מאונס בימי אלחאפם, הורשו לחזור בהם ולשוב לאמונתם בסוף ימיו, החל משנת 1020 ובימי אלט'אקר בנו. אמנם על פי ההלכה האסלאמית, כל ויתור על האסלאם, בין של מוסלמי מלידה ובין של מתאסלם, דינו מוות. אולם הן החוזרים לדתם הן השליטים ניצלו את העובדה שגם כפיית האסלאם אינה חוקית על פי דיני האסלאם. אלט'אקר אף צייד את הנוצרים שרצו לחזור לדתם במכתב הגנה המתבסס על אמירה קוראנית שאין לאכוף את האסלאם (גיל תשמ"ג, א; לב תש"ן).

אפשר לסכם ולומר שהיהודים לא עברו תהליך גורף של התאסלמות. עם זאת ידועים לנו מקרים אישיים של המרות דת בקרב יהודים מטעמים שונים. התכלית העיקרית להמרת הדת הייתה התועלת החברתית-כלכלית כגון: קידום בתפקיד, כנזכר לעיל במקרהו של יעקוב אבן פלס, פטור ממסים ואף שיפור היחסים החברתיים עם עמיתים למסחר. אבל אירע גם שאינטלקטואלים יהודים נמשכו אל דת האסלאם מטעמים דתיים ופילוסופיים והמירו את דתם (לבציון תש"ן; סטרומזה תש"ן; Goitein 1967–1993).

התופעה הבולטת והחד-משמעית, שהראינו לעיל, של הענקת שמות ערביים וקוראניים, בקרב היהודים במצרים במאה האחת-עשרה וגם במאות אחרות, אינה מעידה בהכרח על התאסלמות. זאת בשונה מהקשר בין תופעה זו לבין התאסלמות בקרב הנוצרים. מה גם שמסקירת השמות בנספח המצורף למאמר עולה שהיהודים נטו לתת לילדיהם שמות מן הקטגוריה השנייה, שמות מקראיים-קוראניים כגון אברהם, אסמעיל ויוסף ונמנעו מבובהק משמות מוסלמיים מן הקטגוריה הראשונה, משמות הנושאים קונוטציות דתיות מובהקות כגון מוחמד, עלי, אחמד, אלחסן ואלחסיין, שבהם השתמשו המתאסלמים בני הדתות האחרות. מתן השמות המקראיים-קוראניים מעיד על רצונם של היהודים להשתלב, לפחות באופן חלקי, בחברה שבתוכה חיו, בפן הגלוי של חיי היום-יום ברחוב, ואינו מעיד על מגמת התאסלמות דווקא. מאמצי ההשתלבות עלו בידם כמעט במלואם, וגם עלו בקנה אחד עם נטיותיהם של השלטונות הפאטמים במצרים של המאה האחת-עשרה, כפי שמעידות תעודות הגניזה וכפי שמעידים גם כתבי הכרוניקאים המוסלמים. תעודות הגניזה מלמדות אותנו על השתלבות מלאה בחיי המסחר והכלכלה, ועל מעורבות רבה בפעילות המדינית של הממלכה (ברקת תשנ"ה; גיל תשמ"ג, א; גיל 1981; Cohen 1980; Fischel 1937; Goitein 1967–1993).

הפאטמים אפשרו ליהודים ולנוצרים לפעול באופן חופשי בכל תחומי החיים, ולעתים קרובות אף העדיפו את שירותיהם הטובים על פני עוינותם של המוסלמים הסונים. השילוב בין הפאטמים ובני החסות היהודים עלה יפה מראשית ימי שלטונם של הפאטמים במגרב באמצע המאה העשירית. מצד אחד הצליחו היהודים לשמור על מסגרת קהילתית סגורה ומגובשת כשתנאי החיים שאפשרו להם הפאטמים היו נוחים ביותר מבחינה כלכלית וחברתית, וגם בתקופות הקצרות יחסית של שפל ומצוקה. יהודים התאסלמו מתוך רצון אישי לעלות במדרגות השלטון, כפי שהראינו לעיל, או כשאולצו לכך בימי אלחאפם, וגם אז התאסלמו מעטים. מן הצד האחר, השכילו היהודים להשתלב השתלבות כמעט מלאה בחיים החברתיים והכלכליים של המדינה הפאטמית. מעידים על כך רבים ממכתבי הסוחרים היהודים, המזכירים שותפויות עסקיות עם מוסלמים (גויטיין תשכ"ז; Goitein 1967–1993), עבודה משותפת עם פקידים סוחרים מוסלמים (Goitein 1967–1993; גיל תשמ"ג, א), ואפילו יחסים חבריים קרובים עם מוסלמים (Goitein 1967–1993). מכתבים אחרים, בעלי אופי ציבורי, מעידים על שותפות פוליטית: לעתים נזקקו היהודים לעזרת בכירים מוסלמים (ברקת תשנ"ה; גיל תשמ"ג, א), ולעיתים להיפך, יהודים בעלי השפעה יכלו להיטיב עם מכריהם המוסלמים שנזקקו לעזרה (גיל, שם). מן הצד המדיני נזכיר את היהודים שהגיעו לתפקידים בכירים בממשל הפאטמי. כמעט לכל ח'ליפה פאטמי היה רופא או איש כספים יהודי. יש לציין כי גם נוצרים הגיעו למעמד הזה (שם). החגים היהודיים, הנוצריים והמוסלמיים נחוגו במשותף כשכל האוכלוסייה משתתפת בשמחה ברחובות, כמו שמעיד מקריזי בן המאה החמש-עשרה: "אנשי קאהיר, ואנשי פסטאט והיהודים עם ראשיהם והנוצרים עם הפטריארכים שלהם [...]" (אלמקריזי חש"ד, ב; Lane-Pool 1968; Lev 1988). הכרוניקאים המוסלמים בני התקופה הפאטמית מדברים בעיקר על יהודים שהתאסלמו והגיעו לצמרת השלטונית כמו הוויזר אַבן פֶּלַס, או הוויזר אַבו מַנְצוּר צֶדְקָה בן יוֹסֵף (גיל 1981). הכרוניקאים הסונים, שפעלו אחרי שלטון הפאטמים, כתבו על מגמת ההשתלבות הזאת מתוך עוינות. זאת בעיקר בימי שלטון הממלוכים, בהתאם לאווירה הכללית ששררה באותם ימים (אלסייטי 1927, ב; דינור חש"ד).

נראה שהחיים תחת שלטון האסלאם הניבו בקרב הנוצרים המזרחיים תוצאות שונות מאלה שניכרו בקרב היהודים. הקהילות הנוצריות בארץ ישראל, בסוריה, במצרים ובמגרב נשחקו, ונוצרים רבים היגרו לארצות הנצרות, בעיקר

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

נוצרים מקרב האליטה המשכילה והמנהיגות הקהילתית והכנסייתית. הנשארים, ברובם פשוטי עם ודלת הארץ, עובדי אדמה קשי יום, עברו תהליך של שחיקה והתאסלמות, כפי שמעיד עליהם הדגם הסטטיסטי של בדיקת השמות על פי בולייט. כשגזר אלחאפם את גזירותיו בימי הפאטמים, שבהם נהנו הנוצרים מרווחה יחסית, רוב המתאסלמים היו מבין הפקידים וגובי המס הנוצרים. ואילו היהודים, שכבר הורגלו בחיים תחת שלטון דת אחר, השלטון הנוצרי, נהגו ביתר צנעה, הקפידו לקיים את תנאי עֶמֶר, כפי שנאכפו עליהם ומיעטו להתאסלם (Levtzion 1990).

מתוך חוש טבעי של הישרדות, שסיגלו לעצמם במהלך דורות רבים של שלטון זרים, השכילו היהודים להשתמש בפן החיצוני-חברתי של מתן שמות על פי הנהוג בחברה האסלאמית, ועם זאת כמו שהראינו לעיל, הקפידו שלא לתת שמות בעלי משמעות דתית-אסלאמית. במגעיהם עם המוסלמים השתמשו היהודים רק בשמותיהם הערביים, וכך נהגו גם בחיי היום-יום במגעיהם עם יהודים בעסקים ובעניינים השוטפים. במכתבים ציבוריים שכתבו בעברית נהגו על פי רוב להשתמש בשמות העבריים, אך לא נמנעו משימוש בשמות ערביים. כשכתבו בערבית-יהודית השתמשו לרוב בשמות הערביים. בהרבה מקרים נמצא שימוש מעורב בשמות ערביים ועבריים זה לצד זה, ותופעה זו מעידה כי השימוש בשמות ערביים הפך להיות חלק מחיי היום-יום. דוגמאות רבות לשימוש בשמות ערביים, בשמות ערביים ובמעורב, ניתן למצוא למשל בקורפוסים הגדולים של משה גיל (גיל תשמ"ג; גיל 1997).

מעניינת התופעה של משחקי שמות, אם לצורך שבח ואם לצורך השמצה. במכתבים הכתובים עברית, שנועדו לחילופי מידע בין יהודים, בינם לבין עצמם, שיחקו בשמות במשמעותם העברית. כך כתב הגאון שלמה בן יהודה בשנת 1028 בקירוב, לידידו הקרוב **סהל**אן (שם ערבי שנגזר מן השורש הערבי סהל = ישר, קל) בן אברהם: "אני הפכתי את שם סהל [בלשון] הקודש מישרן כי מישור פירושו בלשון ערבי סהל [...]" (גיל תשמ"ג, ב, עמ' 130, שורות 26–28). כשרצו להשמיץ זה את זה בינם לבין עצמם במכתבים הכתובים עברית, לא היססו לשחק בשמות. כך נהגו יריביו של מאיר, גאון ארץ ישראל בין השנים 912–926 לערך, כשכינו במכתבי ההשמצה את הגאון "ממאיר" ו"מחשיך", ואת בנו ונושא דברו אהרן כינו "בן מחשיך" על משקל 'בן מאיר' (שם, א). גם תערוכת של שמות ערביים ועבריים שימשה להשמצה בכתבים העבריים כמו בחידוד הלשון שנקטו כלפי הגאון אהרן בן יוסף, גאון

פומבדיתא בשנים 943–960. שמו הערבי המקובל של כל אהרון היה **ת'לף** (ובמקורות היהודיים: **כַּלְף**), שפירושו מחליף, ממלא מקום, כמעמדו של אהרן הכהן לצד משה רבנו. גם שמו הערבי של הגאון אהרן בן יוסף היה **כלף**, וכשרצה נתן הבבלי, איש סורא במאה העשירית, לגנותו כתב עליו: "והיה בכבל אדם חשוב אחד ושמו כלב". ניתן אמנם לקרוא את השם חסר הניקוד כַּלְב, אבל אין לטעות בכוונתו של המחבר, שרמז לכינוי הגנאי כַּלְב. סעדיה בן יוסף היה גאון סורא בשנים 928–942, ואותו אהרן בן יוסף היה יריבו המר, בחיבורו "ספר הגלוי" לא היסס סעדיה בן יוסף לכנות את יריבו בתואר המפורש "כלב מת" (גיל 1997, א). במשחקי השמות שבין היהודים לבין עצמם, הם ניצלו את השפה העברית ואת השמות העבריים, אך לשלטונות הפאטמים כתבו בדרך כלל בלשון הערבית, ואף את המען למכתב כתבו בערבית, כדי שנושא המכתבים, שהיה מוסלמי בדרך כלל, ידע לאן להביא את המכתב, ובמקרים אלה נהגו להשתמש רק בשמות הערביים. דויד הלוי בן יצחק, הקרא העשירי ורב ההשפעה, שאולי היה גם ראש היהודים בשנים 1050–1055 (ברקת 1999–2000), מהווה דוגמה נאה. במכתבים פנימיים שנכתבו בעברית בידי יהודים, אליו או עליו, כינו אותו: "מרנא ורבנא דויד הלוי [...] בן רב יצחק" (גיל תשמ"ג, ב, עמ' 80, שורה 29), אבל מהיותו בעל תפקיד בכיר בממשל הפאטמי, הוזכר שמו גם במכתבים רשמיים אל הח'ליפה הפאטמי, הכתובים בלשון הערבית, ושם קראו לו "עבד אדוננו **דאוד בן אַסְתַּק**", בכתב ערבי (שם, עמ' 346, שורה 9). כשכתבו בעברית לאפרים בן שמריה, ראש קהילת פסטאט בשנים 1010–1055 (ברקת תשנ"א), קראו לו: "אפרים החבר ביר' שמריה העזתי", אך במען, הכתוב ערבית לטובת הדוור המוסלמי, כתבו בלשון הערבית "**אלחאביר אבי פתיר אפראים בן מחפוט אלגזי**", שהם תארו, כינויו, שמו, שם אביו ומקום מוצאו בלשון הערבית (גיל תשמ"ה, ב, עמ' 380). השפעת הסביבה האסלמית על מתן השמות נמשכה גם במאות הבאות, תחת שלטון האיובים והממלוכים, אך בתקופות אלו היה זה בבחינת מהלך סטיכי יותר מאשר מהלך במחשבה תחילה, משום שהעוינות כלפי הלא-מוסלמים הלכה והחריפה עם חלוף המאות, ומעורבות היהודים בחיי החברה והכלכלה האסלאמיים פחתה והלכה (קלאר תשי"ד; סומך 2004).

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

מראי מקום

- ארזי א', 1982, **ואלה שמות בני ישראל**, לשרשים, תל אביב.
אשתור (שטראוס) א', תש"ד, **תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים**, א, מוסד הרב קוק, ירושלים.
בלאו י', תשמ"א, **דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים**, מאגנס, ירושלים.
בן-ששון מ', תש"ן, "לזהותם היהודית של אנוסים", **פעמים** 42, עמ' 16–38.
בן-ששון מ', תשנ"ו, **צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם, קירואן 800–1057**, מאגנס, ירושלים.
ברקת א', תשנ"ג, "אברהם הפרנס בן מבשר", **פעמים** 54, עמ' 93–102.
ברקת א', תשנ"ה, **יהודי מצרים 1007–1055**, (אורינס יודאיקוס), מכון בן-צבי, ירושלים.
ברקת א', תשנ"ה, **ההנהגה היהודית בפסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה**, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב.
ברקת א', 1988, "'החבר המעולה', או 'הבוגד המעולה': מנהיג שנוי במחלוקת, עלי בן עמרם, ראש קהל הירושלמיים בפסטאט במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה", *Association for Jewish Studies Review*, 23/2, החלק העברי, עמ' א–כז.
ברקת א', 1999–2000, "שר העדה אברהם הכהן הרופא בן יצחק בן פראת", *HUCA*, 70-71, החלק העברי, עמ' א-יט.
גויטיין ש"ד, תשכ"ט, "עמדת האישה לפי כתבי הגניזה", **דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות**, ב, ירושלים, עמ' 177–179.
גיל מ', תשל"ט, "סקירה על ספרו של גויטיין", **קרית ספר**, נד, ירושלים.
גיל מ', 1981, **התסתרים; המשפחה והכת**, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב.
גיל מ', תשמ"ג, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099)**, שלושה כרכים, אוניברסיטת תל אביב.
גיל מ', 1997, **במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים**, ארבעה כרכים, מוסד ביאליק, ירושלים.
גיל מ', תשס"ב, "בני סגמאר", **האסלאם והעולמות השזורים בו**; נ' אילן (עורך), **ספר הזכרון לחוה לצרוס-יפה**, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 149–170.

- גימאני א', 1997, "שמות פרטיים בקהילות תימן: מחקר שמות על-פי כתובות", ואלה שמות א, בר-אילן, תל אביב.
- דינור ב'צ, חש"ד, ישראל בגולה, א, 1, מהדורה שנייה, דביר, תל-אביב.
- הירשברג ח"ז, תשט"ז-י"ז, "בני סגמאר אשר באל-מהדיה", ציון כב, עמ' 239-241.
- וינפלד מ' (עורך), 1997, עולם התנ"ך, כרך דברים, דודוון-עתי, תל-אביב.
- כהן מ', 2001, בצל הסהר והצלב, אוניברסיטת חיפה, זמורה ביתן.
- כהן נ"ג, תשנ"ז-תשנ"ט, "השם שבתי בעת העתיקה – שם יהודי או לאו?", ואלה שמות; מחקרים באוצר השמות היהודיים, שני כרכים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- לב י', תש"ן, "המרת דת ומומרים במצרים בימי הביניים", פעמים 42, עמ' 76-82.
- לוציון נ', תש"ן, "המרות דת והתאסלמות בימי הביניים: מה בין יהודים לנוצרים?", פעמים 42, עמ' 8-15.
- לצרוס-יפה ח' (עורכת), תשנ"ו, סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, מרכז זלמן שזר, ירושלים.
- מדרש רבה שיר השירים, ד כד, תשכ"א, דפוס וילנה, ירושלים.
- סומך ש', 2004, בגדאד, אתמול, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- סטרומזה ש', תש"ן, "על אינטלקטואלים יהודים מומרים בימי הביניים המוקדמים תחת שלטון האסלאם", פעמים 42, עמ' 61-63.
- קלאר ב', תשי"ד, "שמות בני ישראל", מחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, מחברות לספרות, תל אביב.
- קרמר י', תשנ"ה, "אגרות נשים מן הגניזה הקהירית: סקירה כללית", אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 161-181.
- שביב ש', תשל"ט, הערך "שם, שמות", האנציקלופדיה העברית, ירושלים.
- אלמקריזי אחמד בן עלי, חש"ד, المقريزي, احمد بن علي, ، ب. ت. ، كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، بيروت (כתאב אלמנאעט' ואלאעטבאר ב'ד'כר אלח'טט ואלאע'אר), ביירות.
- אלסיוטי עבד אלרחמן בן אבי בכר, 1927, السيوطي, عبد الرحمن بن ابي بكر, 1976, حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة، القاهرة (חסן אלמחאצרה פי תאריח' מצר ואלקאהרה), כרך ב, קהיר.

- Anawati G. C., 1975, "Factors and Effects of Arabization and Islamization in Medieval Egypt and Syria", S. Vryonis (ed), *Islam and Cultural Changes in the Middle Ages*, Wiesbaden, p.39.
- Anawati G. C., 1990, "The Christian Communities in Egypt in the Middle Ages, M. Grvers, R. J. Bikhazi (eds.), *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Centuries*, Toronto, pp. 237–251.
- Ayalon D., 1975, "Names and *nisbas* of the Mamluks", *Israel Oriental Studies* 5, pp. 193-197.
- Bagnall R. S., 1982, "Religious Conversion and Onomastic Change in Early Byzantine Egypt", *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 19, pp. 107–122.
- Bulliet R. W., 1979, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard University Press.
- Fischel W. J., 1937, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, London.
- Cohen M. R., 1980, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton.
- Goitein S. D., 1967–1993, *A Mediterranean Society*, vol. 6, Berkeley, California.
- Goitein S. D., 1974, *Jews and Arabs; Their Contacts through the Ages*, Schocken, New York.
- Jacobson H., 1998, "The Enigma of the Romaniote Tombs", D. C. Smyth (ed.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsiders*, Burlington.
- Kaganoff B. C., 1955, "Jewish First Names through the Ages", *Commentary* 20, pp. 447–452.
- Lane-Pool S., 1968, *A History of Egypt in the Middle Ages*, Cass, London.
- Lapidus I. M., 1988, *A History of Islamic Societies*, Cambridge.
- Lapidus I. M., 1972, "The Conversion to Islam", *Israel Oriental Studies* II, pp. 248–260.

- Lev, Y., 1988, "Persecutions and Conversion to Islam in Eleventh-Century Egypt", *Asian and African Studies* 22, pp. 70–80.
- Lev Y., 1981, "The Fatimid Vizier Ya'qub Ibn Killis and the Beginning of the Fatimid Administration in Egypt", *Der Islam* 58:237, pp. 237–249.
- Levtzion N., 1979, "Toward a Comparative Study of Islamization", Levtzion N. (ed.), *Conversion to Islam*, New York & London.
- Levtzion N., 1990, "Conversion to Islam in Syria and Palestine and the Survival of Christian Communities", M. Gervers, R. J. Bikhazi (eds.), *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic lands, 8 to 18 Centuries*, Toronto, pp. 304–310.
- Morony M. G., 1990, "The Age of Conversions: A Reassessment", M. Gervers, R. J. Bikhazi (eds.), *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic lands, 8 to 18 Centuries*, Toronto, pp. 130–140.
- Steinschneider M., 1897, "An Introduction to the Arabic Literature of the Jews", *Jewish Quarterly Review* 9, pp. 221–300.
- Steinschneider M., 1898, "An Introduction to the Arabic Literature of the Jews", *Jewish Quarterly Review* 10, pp. 130–140.
- Steinschneider M., 1899, "An Introduction to the Arabic Literature of the Jews", *Jewish Quarterly Review* 11, pp. 120–135.

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

נספח : רשימת השמות

א. שמות גברים

1. שמות עבריים מקראיים מקוריים ומקבילותיהם הערביים

אברהם – אַבְרָהִים. וריאציה מקובלת: בְּרֵהוֹן, צורה מגִּרְבִּית אופיינית, ועוד וריאציות, פחות מקובלות: בְּרֵהָאן, בְּרֵהֶם, בְּרֵהִין (Steinschneider 1898, עמ' 137–138). פְּנִיָּה קבועה לאברהם: אַבּוֹ אֶסְחָק, על שם אברהם המקראי, אביו של יצחק (ברקת תשנ"ה, עמ' 165, הערה 1; Steinschneider 1897, עמ' 618).

אהרן – הָרוֹן. וריאציות מקובלות: חֶלֶף, חֶלְפוֹן, כֶּלֶף, כְּלוֹף, כְּלִיפָא, מְכֶלֶף, כְּלִיף (צורת הקטנה). השם, שנכתב בערבית חֶלֶף, ועל פי התעתיק המקובל בגניזה הוא כֶּלֶף, היה שם ערבי מקובל לכל מי ששמו העברי היה אהרן, על פי התפיסה של אהרן כמחליפו של משה רבנו. הערבים ובעקבותיהם גם היהודים, נהגו גם לכנות את מי שהיה כהן בכינוי אֶלְהָרוֹנִי, על שם אהרן הכהן. לעתים, כשלאדם קראו כֶּלֶף, כינו אותו היהודים על פי הדמיון בצליל גם כְּלָב, וכאן יש התפתחות כפולה: מן אהרן בעברית אל כֶּלֶף בערבית, ממנו אל כְּלָב בעברית, ובהקטנה עברו שוב לערבית: כְּלִיפִי. לא מצאתי פְּנִיָּה קבועה לשם זה (ברקת תשנ"ה, עמ' 139, הערה 2; גיל 1997, א, עמ' 227, 659; Steinschneider 1897, עמ' 623; Steinschneider 1899, עמ' 127).

אלחנן – יַחִיא, יַחִיָּי. יַחִיא היה גם אחת המקבילות הקבועות לשם חיים, ראו להלן, ונראה כי המקור היה יוחאי, יוחנן או יוהנס. פְּנִיָּה קבועה: אַבּוֹ זַפְרִי, אַבּוֹ זַפְרִיא. על פי הברית החדשה, זכריה היה אביו של יוחנן (המקביל לאלחנן) המטביל (לוקס, א 5–14). בקוראן (סורה 6, פסוק 85) זַפְרִיא מְלוּוֶה בַּיַּחִיא על פי הברית החדשה ולכן כל זכריה קיבל את הפְּנִיָּה אַבּוֹ יַחִיא (ראו להלן), וכל יַחִיא - את הפְּנִיָּה אַבּוֹ זַפְרִיא. הפְּנִיָּה הזאת הייתה גם פְּנִיָּה קבועה למי ששמו העברי היה יהודה, וראו להלן. (ברקת תשנ"ה, עמ' 153, הערות 1, 2; Steinschneider 1897, עמ' 625–626; Steinschneider 1899, עמ' 120).

אלעזר, אליעזר – השם אליעזר היה נדיר למדי, והשם אלעזר היה נפוץ ממנו. קרוב לוודאי שהסיבה לכך היא שאליעזר המקראי היה עבד, ואילו אלעזר היה בן אהרן הכהן. כנראה שהמקבילה לשם זה בערבית היא מְנַצוֹר, שתרגומו לעברית הוא מנצח, אבל טעמו של הדבר לא נתברר לי. האותיות אל

בראשית השם נתפסו בידי דוכרי הערבית כתווית יידוע ולכן הורדו לעתים בשימוש היום יומי, והשם הפך להיות **עזר**, **עזאר**, **עוזאר**. לא מצאתי **פניה** קבועה (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 652; גיל 1997, ד, עמ' 835; Steinschneider; 1897, עמ' 23, 607–606).

אפרים – לא מצאתי שם מקביל לו בערבית ונראה שהשם אפרים שימש גם בערבית. עם זאת, לכל אלה ששמו היה אפרים הייתה **פניה** קבועה – **אפו פתיר**, בעל השפע, על שם אפרים המקראי, בהתאם לברכת יעקב בבראשית מח 21–13 (ברקת, תשנ"ה עמ' 101; גיל תשמ"ג, ג, עמ' 654; גיל 1997, ד, עמ' 837).

דויד – **דאוד**. לא מצאתי **פניה** קבועה. **הפניה** המתבקשת: **אפו סלימאן**, אבי שלמה, על שם דויד המקראי, אביו של שלמה, נפוצה אך לא בלעדית. לעתים השתמשו גם ב**פניה אבו אלחסן**, ולעתים - על שם הבן הבכור (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 665–666; גיל 1997, ד, עמ' 849–847; Steinschneider 1897, עמ' 624, 628).

דניאל – אין מקבילה בערבית ואין גם **פניה** קבועה. השם היה נפוץ למדי בין היהודים וסביר שהשתמשו בו גם בפנייה בערבית. הלל – **הלאל**. למרות היותו יחידאי במקרא, בכתבי הגניזה הוא שכיח למדי. המקבילה הערבית משמעותה חרמש הירח, והיא ניתנה בגלל הצליל הדומה. לא מצאתי **פניה** קבועה.

זכריה – **זפריא עם הוריאציות: זפאר, זפר, זפרי**. **הפניה** הקבועה: **אפו יחיא**, ראו לעיל. השם שנכתב **זפריא** רומז כי אין לקרוא את השם זפרי, אלא זכריה, והאות ה' הוחסרה בגלל שם ההוויה, דוגמת הכתיב יאודה במקום יהודה בתקופה מאוחרת יותר (גיל 1997, ד, עמ' 852–851; הירשברג תשט"ז-י"ז, עמ' 239 הערה 5).

חגי – **חגי'אג', חגי'גי'** (הקטנה): למקבילה הערבית שלו אותו צליל כמו לשם העברי ואף אותה משמעות: חג (ברקת תשנ"ה, עמ' 298). חנן, חננאל, חנניה – **חנאן, חנין** (הקטנה), **חנון**. המקבילה הערבית בעלת אותה משמעות ואותו הצליל (ברקת 1998, עמ' ד; גיל תשמ"ה, ג, עמ' 675; גיל 1997, ד, עמ' 854).

חסד, חסדאי – **פציל, פציל'** (הקטנה), **פצ'אל**. השם יחידאי במקרא. סביר להניח שהצורה חסדאי מכתבי הגניזה, שהיא גם הצורה השכיחה בלשון חז"ל, לא נלקחה מהשם היחידאי במקרא, אלא שהיא תרגומו של השם הערבי **פציל**,

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

שמשמעותו זהה. אצל הערבים נפוצו שמות מופשטים על פי מידות תרומיות, והיהודים הלכו בדרכם (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 675; גיל 1997, ד, עמ' 854). טוביה – **טיב**, **טיבאן**. על פי המשמעות והצליל הזהים (ברקת תשנ"ה, עמ' 136, הערה 2).

יאשיהו, יאשיה, יאשיא – אין מקבילה ערבית וגם אין לו **פניה** קבועה. מצאתי שקראו לאחדים מהם **חסן** או **אבו אלחסן**, אולי על שם בנם הבכור (גיל, תשמ"ג, ג, עמ' 679; גיל, 1997, ד, עמ' 857).

יהודה – המקבילה הערבית היא כנראה **אסד**, ובלשון הקטנה **אסיד**, אבל הדבר אינו חד-משמעי ולעתים מצאתי שיהודה מכונה גם **יחיא**. **אסד** פירושו אריה. ומכאן שמקבילה זו תואמת את ברכת יעקב ליהודה, "גור אריה יהודה" (בראשית מט 9). מסיבה זו קראו לעתים לאדם ששמו יהודה גם בשם הערבי **סבאע** שפירושו אריה. **פניה** קבועה: **אבו זפרי**, **אבו זפריא**, בגלל הזיהוי עם **יחיא**, ראו לעיל, אבל לעתים הייתה **הפניה אבו אלחסן**. בתקופות מאוחרות יותר, הממלוכית והעות'מאנית, נהגו לכתוב יאודה, כדי לא לנקוב בשם ההווה (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 679–680, 709; גיל 1997, ד, עמ' 857–858; 1897 Steinschneider, עמ' 625–626, 628).

יהושע – **יושע**. אין מקבילה ערבית וגם אין **פניה** קבועה. בערבית השתמשו בצורה **יושע**, שהיא למעשה השם העברי.

יוסף – **יוסף**. **פניה** קבועה ומתבקשת: **אבו יעקוב**, על שם יעקב המקראי, במקום **אבן יעקוב**. מצאתי כאלה שנתכנו **אבו אלחסן**, וגם **בפניות** אחרות על שם בנם הבכור (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 681–683; גיל 1997, ד, עמ' 859–863; 1897 Steinschneider, עמ' 621, 628).

יחזקאל, יחזקיה, חזקיה – אין מקבילה ערבית ואין **פניה** קבועה. יעקב – **יעקוב**. **פניה** קבועה ומתבקשת: **אבו יוסף** על שם יוסף המקראי. מצאתי גם כאלה שנתכנו **בפניות** אחרות על שם בנם הבכור (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 684–685; גיל 1997, ד, עמ' 864–865).

יפת – **חסן** על כל נגזרותיו, **חסאן**, **חסין** (הקטנה), **חסון**, **מחסן**. **חסן** בערבית פירושו: יפה, טוב. השם העברי יפת תורגם על פי משמעותו. **הפניה** הקבועה היא **אבו עלי**, במקום **אבן עלי**. זאת על פי המסורת המוסלמית: **חסן** ו**חסין** היו בניו של הח'ליפה הרביעי **עלי**, חתנו ובן דודו של **מוחמד** (ברקת תשנ"ה, עמ' 122, הערה 1, עמ' 136, הערה 2; גיל תשמ"ג, ג, עמ' 685–686; 1987 Steinschneider, עמ' 627–628; Goitein 1974, עמ' 139).

יצחק – יצחאק, אַסחאק, אַסחאק, אַצחק. פֿניות קבועות: אָבו אַפֿרהים, במקום אָבן אַפֿרהים, אָבו יעקוב. שתייהן על שמות אבות האומה. עם זאת מצאתי שלעיתים נקרא יצחק גם בפֿניות אחרות, על שם בנו הבכור (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 686–687; גיל 1997, ד, עמ' 865–867).

ישעיהו, ישעיה – שַעיא, שַעיון. אין מקבילה ערבית. השתמשו בשם העברי בצורה ערבית. אין פֿניה קבועה.

ישראל – סביר שהשתמשו בצורה הערבית איסראיל, אך לא מצאתי זכר לכך. אין פֿניה קבועה.

לוי – אין מקבילה ערבית ואין פֿניה קבועה.

מנחם, נחום, נחמן, נחמיה – נַחִים (הקטנה), נַחומה. השמות הערביים נַחִים ונַחומה משמשים בתור מקבילה לכל שורת השמות העבריים. מכאן שהתייחסו לכל השמות האלה כנגזרת של אותו השם. השמות הערביים הם למעשה השם העברי בצורתו הערבית. לא מצאתי פֿניה קבועה.

מנשה – אין לשם זה מקבילה ערבית. פֿניה קבועה: אָבו סהל. סהל פירושו ישר. לא נתברר לי סיבת הפֿניה הזאת. בתעודות הגניזה החליפו לעתים בין מנשה למשה (ברקת תשנ"ה, עמ' 169–173; גיל תשמ"ג, ב, עמ' 491–492; ג, עמ' 700; גיל 1997, ד, עמ' 874–875).

משה – מוּסאַ, מוּסי. השם הערבי הוא צורה ערבית של השם העברי פֿניה קבועה: אָבו עַמראן, במקום אָבן עַמראן, על פי משה המקראי בן עמרם. לעתים מכונה משה גם אָבו הַרוּן, על שם אהרון המקראי, אחי משה. אבל מתועדים גם אנשים ששם משה ולהם פֿניה אחרת על שם בנם הבכור (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 704–705; גיל 1997, ד, עמ' 876–878; Steinschneider 1897, עמ' 622).

משולם – מַסְלֵם. המקבילה על פי המשמעות והצליל. שם לא נפוץ. לא מצאתי לו פֿניה קבועה.

נעמן – נַעמאַן, נַעִים (צורת הקטנה). המקבילה על פי הצליל. שם לא נפוץ. אין פֿניה קבועה.

נתן, נתנאל – הַבַּה, הַבַּת אַללַה, נְהַב, נְהִיב (הקטנה), מוּהוּב, עַטאַ, עַטיה. השמות הערביים כולם גרסאות שונות של הפעל נתן בתרגומו לערבית נְהַב או עַטאַ. אין פֿניה קבועה (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 708–709; גיל 1997, ד, עמ' 882–883).

עובדיה – עַבְדאַללַה. המקבילה היא תרגום מילולי וצלילי. אין פֿניה קבועה.

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

עזרא, עזרון, עזריה, עזריהו – **עֶזְרוֹן**, **זְרַעָה**. המקבילים על פי הצליל. **פְּנִיָּה** לא עקבית: **אַבוּ אֶלְחַסֵּן**, לא נתברר לי מדוע (Steinschneider 1897, עמ' 628).
עֵלִי – **עֵלוֹן**, **עֵלָאן**, **עֵלוּשׁ**, **עֵלָאשׁ**, **עֵלִישׁ** (הקטנה). יהודים רבים נקראו בשם זה. הם לא נהגו לנקד את שמם, ולכן לא ברור אם השם היה **עֵלִי** הערבי, שהוא שם בעל משקע מסורתי, שם ערבי-קוראני בעל משמעות דתית מוסלמית או שהוא השם העברי המקראי **עֵלִי**. אבל יש מקרים שבהם נכתב השם כך: **עֵלִי**. האות י' באה לסמן את ההגייה בצירה, ומכאן ברור שהשם הערבי **עֵלִי** אומץ על ידי היהודים אבל לעתים הם העניקו לו את הגוון המסורתי היהודי-מקראי. **פְּנִיָּה** קבועה: **אַבוּ אֶלְחַסֵּן** או **אַבוּ אֶלְחַסִּין**, על שם שני בניו של **עֵלִי** הח'ליפה הרביעי, בן דודו וחתנו של **מוחמד** (ברקת 1998, עמ' ב, הערה 2; גיל תשמ"ג, ג, עמ' 718–719; גיל 1997, ד, עמ' 889–890; Steinschneider 1897, עמ' 627–628).

עמרם – **עֶמְרָאן**, **עֶמְרוֹן**. המקבילה היא הצורה הערבית של השם העברי. אף שמתבקשת במקרה הזה **פְּנִיָּה** קבועה: **אַבוּ מוּסָא**, על שם משה המקראי, אין לשם עמרם **פְּנִיָּה** קבועה, ולא נתקלתי אפילו במקרה אחד של **הַפְּנִיָּה אַבוּ מוּסָא**. צדוק – אין לו מקבילה ערבית ואין לו **פְּנִיָּה** קבועה. שארית – **בְּקָא**. תרגום מדויק של השם הערבי בעל אותה המשמעות. שם לא נפוץ. כך קרא סעדיה גאון לבנו (גיל 1997, ד, עמ' 897).

שְׁלָה – מצאתי מקרה ששמו הערבי של שְׁלָה היה **סְהַל** או **סְהַלָּאן**. אבל זהו היוצא מן הכלל. **סְהַל** משמעותו ישר אבל הקשר בין השמות הוא בצליל בלבד. אין מקבילה ערבית ואין **פְּנִיָּה** קבועה (ברקת תשנ"ה, עמ' 172, הערה 2).
שלמה – **סְלִימָאן**, **סְלַמָּה**, **סְלַמָּאן**, **סְלִים** (הקטנה). השם הערבי על פי הצליל והמשמעות של השם העברי. הדעת נותנת שהייתה צריכה להיות לשם זה **פְּנִיָּה** קבועה: **אַבוּ נְאוּד**, במקום **אַבוּ נְאוּד**, על שם שלמה בן דוד המלך, אך לא מצאתי אפילו מקרה אחד כזה בכתבי הגניזה, ונראה שאין לשם זה **פְּנִיָּה** קבועה. במקרים אחדים לווה השם **כְּפְּנִיָּה אַבוּ אֶלְחַסֵּן (חַסֵּן = טוב, יפה)**, ולעיתים **בְּאַבוּ אֶלְבֶּשֶׁר (בֶּשֶׁר = שמחה)**, לא ברור לי ההקשר. ייתכן שבמקרים אלה **הַפְּנִיָּה** היא על שם הבן הבכור (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 735–737; גיל 1997, ד, עמ' 897–899; Steinschneider 1897, עמ' 628).

שמואל – **אַסְמַעִיל**, **סְמוּיֵל**. המקבילה על פי הצליל. לשם זה אין **פְּנִיָּה** קבועה.

שמעון – **שְׁמַעוֹן**, **שְׁמַעָאן**, **סְמַעָאן**. על פי הצליל. אין **פְּנִיָּה** קבועה.

שמעיה – אין שם מקביל בערבית ואין פֿניה קבועה.
 שמריה – **מחפוט', מחפויץ', חפאט'**. על פי משמעות השם **חפֿט'** (=שמר).
 אין פֿניה קבועה.

מִן הרשימה הזאת עולה בוודאות, שהנפוצים מן השמות המקראיים בקרב היהודים הם השמות שנזכרו בקוראן, כמו אצל שכניהם המוסלמים. היהודים מיעטו להשתמש בשמות מקראיים שאינם נזכרים בקוראן, והערבים כלל לא השתמשו בשמות כאלה.

2. שמות עבריים בלשון חז"ל ולשון ימי הביניים ומקבילותיהם הערביים

חי, היא, חיים – **יחיה, יחיא, יחיי, יעיש, עיאש, עמר, עמאר, מעמר**. השם התנאי **חיא** קיבל בימי הביניים את הצורות הנוספות חי וחיים, אולי בהשפעת השמות הערביים **עיאש** ו**יעיש** שנגזרו מן השם **עיש** (=חיים) ומן השם **עמאר** הקשור בחיים ובכנייה. **הפניה** המקובלת, אך לא הבלעדית, היא **אַבו זַפְּרִי** או **אַבו זַפְּרִיא**, בגלל הזהות עם אלחנן וזכריה הקוראניים (ראו לעיל). השמות הנגזרים מן השורש **עמר** לא היו נפוצים בקרב היהודים בגלל ההקשר הדתי-אסלאמי **לעמר אבן אלח'טאב**, ה'ח'ליפה השני לאחר מוחמד.

ישועה – **שועא, שויע** (הקטנות), **פרקאן**. שם רווח מאוד בכתבי הגניזה, שתורגם ישירות מתוך תרבות השמות הערביים. השם הערבי **פרקאן** פירושו פורקן, ישועה. היהודים תרגמו את השם לשימושם. מן השם הערבי שתורגם לעברית, חזר השם ועבר התאמה לערבית בצורות ההקטנה. גם **הפניה** הקבועה, **אַבו אלפֿרג'**, מעידה על ההשפעה הישירה של החברה המוסלמית. **פֿרג'** =נוחם, הקלה, רווחה (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 688–689; גיל 1997, ד, עמ' 867; Steinschneider 1987, עמ' 607).

ישר – **סהל, סהלאן** (צורה מגרבית), **סהלִייה** (צורה פרסית). שם עברי שתורגם ישירות מן השם הערבי. **סהל** פירושו ישר. אין פֿניה קבועה.
 מאיר, יאיר – **אַזְהַר**. השם התנאי מאיר היה נפוץ מן השם המקראי יאיר. המקבילה הערבית היא תרגומו המדויק של השם. סביר שבגלל השם הערבי הנפוץ **אַזְהַר** חזרו היהודים אל השמות הקדומים שמשמעותם זהה. **הפניה** **אַבו אלחֿסן** אינה קבועה והקשר שלה לשם לא נתברר לי (Steinschneider 1987, עמ' 628).

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

מבורך – **מְבֹאֲרֵךְ**, **מְחַסֵּן**: תרגום ישיר מן השם הערבי. שם נפוץ מאוד. **הַכְּנִיָּה** אינה קבועה (שם, עמ' 607).

מבשר – **בֶּשֶׂר**, **בְּשִׂיר** (הקטנה), **בְּשִׂיר**, **בְּשִׂירָאן**. השם נובע מדמיון צלילי. אין **כְּנִיָּה** קבועה (ברקת תשנ"ג, עמ' 94, הערות 2–3). מצליח, יצליח – **מִימֹן**. שם ערבי במקורו שתורגם במדויק לעברית. **הַכְּנִיָּה** הקבועה נגזרת מאותו נושא: **אַבו סַעִיד** (= מאושר) (Steinschneider 1897, עמ' 607).

נסי, נסים – אין מקבילה ערבית. **כְּנִיָּה** מקובלת: **אַבו אַלפְּרַג'** (ראו לעיל). אך לעתים גם על שם הבן הבכור.

סעדיה – **סַעַד**, **סַעִיד**, **סַעַדָּה**. צורות מגרפיות: **סַעַדָּאן**, **סַעַדָּאל**, **סַעַדוֹן**. תרגום מן השם הערבי המקובל. בערבית משמעות הגרסאות השונות: מזל, ברכה, אושר, מאושר. בעברית משמעותו קרובה יותר לעזרה ותמיכה. לעתים נדירות נקרא סעדיה העברי בשם הערבי **מְרוּזַק**, שפירושו מבורך, שהתברך בפרנסה. אין **כְּנִיָּה** קבועה (שם).

פרחיה – **פְּרַח**, **פְּרֹאח**. שם תנאי שהתקבל בימי הביניים בגלל דמיונו הצלילי לשם הערבי המקובל **פְּרַח** שפירושו שמחה. גם **כְּנִיָּה** הקבועה **אַבו אַלסַרְוִיר** יש אותה משמעות. **סַרְוִיר** = שמחה (גיל, תשמ"ג, ג, עמ' 724; גיל 1997, ד, עמ' 892–893).

צדקה – **צַדְקָה**. השם תורגם במישרין מן הערבית. נפוץ אצל מוסלמים ואצל יהודים. אין **כְּנִיָּה** קבועה.

צמח – **צַמִּיח** (הקטנה). מקורו מקראי, אך במקרא אין הוא שם של בשר ודם אלא שהוא מתייחס למשיח מבית דוד (זכריה ג 8). רק בימי הביניים אימצו אותו בתור שם של ממש. מצאתי כמה מהם נושאים את **הַכְּנִיָּה אַבו אַלפְּרַג'**, אך אינני יודעת אם זוהי **כְּנִיָּה** קבועה או מקרית ואין אני רואה קשר ישיר בין **פְּרַג'** שפירושו נוחם, רווחה, הקלה לבין השם צמח, אלא אם כן הכוונה היא למשיח שיביא הקלה ונוחם (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 727; גיל 1997, ד, עמ' 894).

שמחה – **סַמְחוֹן**, **סַרְוִיר**, **סַרִי**, **פְּרַח**. תרגום מערבית של שם נפוץ בין המוסלמים (**פְּרַח**, **סַרְוִיר** = שמחה) וצורה ערבית של המילה בעברית. השם שמחה לא נפוץ, אך מקבילתו הערבית **פְּרַח** נפוצה מאוד. **הַכְּנִיָּה** פעמים רבות היא **אַבו אַלסַרְוִיר**, באותה משמעות של שמחה.

שר שלום, שלום – **סַלָּאם**. על בסיס מקראי. במקרא אין זה שם פרטי אלא שם בעל גוון משיחי (ירמיהו ט 5). אולי בגלל זה נטו בבית ראשי הגולה בכבל

להעניק את השם הזה לצאצאיהם. אין פְּנִיָּה קבועה (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 740 ; גיל 1997, ד, עמ' 900–901 ; teinschneider 1897, עמ' 607).

מִן הַרְשִׁימָה הַזֹּאת עוֹלָה בּוֹדָאוֹת שְׁמוֹת מִלְשׁוֹן חֲז"ל הֵיוּ נְפוּצִים פְּחוֹת מֵאֲשֶׁר הַשְׁמוֹת הַמְקַרְאִים וְהַסִּיכָה לְכַךְ בְּרוּרָה: שְׁמוֹת אֱלֹהִים לֹא נִזְכְּרוּ בְּקוֹרְאָן וְלֹא הֵיוּ מְקוּבָּלִים עַל הַחֲבֵרָה הַמוֹסְלָמִית. לְעוֹמֵת זֹאת, עַל פִּי הַשְּׁפַעַת הַחֲבֵרָה הַמוֹסְלָמִית וּבִתְרֻגוֹם יִשִׁיר מְעֻרְבִית, נִכְנסוּ לְשִׁימוֹשׁ שְׁמוֹת בְּעֻלֵי מִשְׁמַעוֹת מוֹפְשֻׁט, תּוֹרְגְמוּ מְעֻרְבִית לְעֵבְרִית וְהִפְכוּ לְשְׁמוֹת עֵבְרִיִים.

3. שְׁמוֹת עֵרְבִיִים מְקוֹרִיִים שֶׁנִּכְנסוּ לְשִׁימוֹשׁ בַּחֲבֵרָה הַיְהוּדִית

גַּאֲלֵב, עֵאֲלֵב, תַּעֲלֵב, תַּעֲלֵבָה, צוּרוֹת הַקְּטָנָה: **גְּלִיב עֲלִיב** – הַשֵּׁם נִכְתָּב בְּאוֹת הָעֵרְבִית עֵין, שְׂאִינָה קִיִּימַת בְּשֵׁפָה הָעֵבְרִית, וְלִכֵּן נִמְצָא בְּכַתְבֵי הַגְּנִיזָה שְׁתֵּי שִׁיטוֹת תַּעֲתִיק שׁוֹנוֹת: הַאֲוֹת גֹּ אוֹ הַאֲוֹת ע. מִשְׁמַעוֹת הַשֵּׁם בְּעֵרְבִית קְשׁוּרָה בְּמֵאֲבָק, נִיִּצְחוֹן. לִכֵּן נִרְאָה שֶׁהַפְּנִיָּה הַקְּבֻעָה הֵייתָה **אַבּוֹ נֶצֶר** אוֹ **אַבּוֹ מְנַצֵּר**, שֶׁגַּם הֵם מִשְׁמַעוֹתָם נִיִּצְחוֹן. הַשֵּׁם הָעֵבְרִי לֹא הִיָּה קְבֻעֵ, וְנִמְצָא אִף **גַּאֲלֵב** אַחַד שֶׁנִּקְרָא יוֹסֵף (בְּרִקְתַּ תְּשַׁנ"א, עמ' 102, הַעֲרָה 25).

דִּוְנֵשׁ – שֵׁם עֵרְבִי מְקוֹרִי שֶׁמִּשְׁמַעוֹתוֹ דָּוָו **נֵאֵס**: בְּעַל הָאֲנָשִׁים אוֹ הָאֲדוֹן. תְּרַגּוֹם עֵבְרִי נִדִיר שֶׁל אֲדוֹנִים. שֵׁם מְגֻרְבִי וְסִפְרָדִי בְּעִיקְרוֹ (Steinschneider, 1898, עמ' 519).

חַפִּיב, מְחַפּוֹב – שֵׁם עֵרְבִי שֶׁלְעֵתִים נִדִירוֹת תּוֹרְגָם לְשֵׁם עֵבְרִי: אוֹהֵב, אוֹהֵב. **חַפִּים, חַפֵּם** – שֵׁם עֵרְבִי שֶׁמִּשְׁמַעוֹתוֹ חַכֵּם, רוֹפֵא, לְעֵתִים תּוֹרְגָם לְשֵׁם עֵבְרִי חַכְמוֹן, צוּרָה שֶׁהִיא אוֹפִיִינִית יוֹתֵר לְמְגֻרְבֵי, לְסִיִּצִילִיָּה אוֹ לְסִפְרָד.

חַאֲתָם – קְשׁוּר בְּשׁוֹרֵשׁ הַמְּבִיעַ הַכֹּרַח וְהַחֲלָטִיּוֹת.

כִּיאֲרָה, כִּיאֲרָה – שֵׁם הַקְּשׁוּר בְּשׁוֹרֵשׁ הַמְּבִיעַ בַּחִירָה, טוֹב.

לְבֵרָאֵט – שֵׁם מְגֻרְבִי, אוֹפִיִינִי בְּעִיקְרוֹ לְבִנֵי מִשְׁפַּחַת הַסּוּחָרִים הַיְהוּדִים

מִמְהֵדִיָּה, בְּנֵי **סְגֵמָאֲר**, אוֹלֵי הוּא שֵׁם פְּרָפְרִי בְּמִקְוֵוֹ. רֵאוּ לְהֵלָן.

מוֹמֵל – מִלְשׁוֹן **אַמֵּל**: תְּקוּוּהָ, כְּלוֹמֵר זֶה שֶׁמְקוּוֹים לוֹ.

מְנַדָּר – פִּירוּשׁוֹ מְזַהֵר, מְתַרְהָ.

מְחַתָּאֲר, מְחַתָּאֲר – מוֹבְחָר. הַתַּעֲתִיק לְח' הָעֵרְבִית הִיא בְּכַתְבֵי הַגְּנִיזָה

לְחֻלּוּפִין כֹּ אוֹ ח'.

מְסַאֲפֵר, מְסַאֲפֵר – נוֹסַע. הַאוֹתִיוֹת ס ו-שׁ מִשְׁמַשׁוֹת לְחֻלּוּפִין בְּכַתְבֵי הַגְּנִיזָה.

מְדַמּוֹן (מְצַמּוֹן) – בְּטוּחַ.

נֵאֲגִי – נֵאֲמָן.

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

נאפע, נפיע (הקטנה) – מועיל.

נאצַר, נצר, נציר (הקטנה), **מנצור** – עוזר, מנצח.

סאבַק – זוכה.

סגמאר (סוגמאר, זוגמאר, זוגמאר) – שם מגרפי (ראו לעיל: **לבראט**), של אחד המטות הַפְּרָפְּרִים משבט זְנָאֵתָה, שנקרא **סַעִימָאר**. שם זה ושבט זה מוזכרים בידי אֲבֵן חֻקֵל בן המאה העשירית ובידי אֲבֵן חֵילְדוֹן בן המאה ה-15. נראה שהיה גם יישוב בשם זה, דרומית לסְגִילמָאסָה, על הגבול הצפוני של הצחראא (מדבר הסהרה). בלשון הַפְּרָפְּרִים פירושו של השם מעיד על מישהו שהוא אהוב וגדול. ייתכן שיהודים שחיו בקרבת מקום אימצו את השם כדי לסמן תואר גדולה. אֲבֵן סַגְמָאר הוא כינוי המשפחה שכפי הנראה באה מהאזור שבו ישבו הַפְּרָפְּרִים בני סַגְמָאר. בדומה לו יש שורה של תופעות המעידות על שימוש בכינויים מושאלים מהסביבה המוסלמית, דבר שהיה לכאורה בניגוד מוחלט לתנאי עַמֵר. בעיקר ידועה משפחת סַגְמָאר (סגמאר) שהייתה משפחה מסועפת של סוחרים יהודים שישבו במְהֶדְיָה, באלכסנדריה, בִּפְסֵטָאט ובסִיִּצִילִיָה. אחדים מהם שימשו דיינים במְהֶדְיָה ומשרה זו עברה בירושה במשפחה במשך שלושה דורות החל מהמחצית השנייה של המאה האחת עשרה. לעתים נזכר השם בכתבי הגניזה בצורה משובשת: **זגמאר**. אך הצורה סַגְמָאר היא הנכונה (גיל 1997, ד, עמ' 870; גיל תשס"ב, עמ' 150–151; הירשברג תשט"ז–י"ז, עמ' 239–241).

עואץ – תמורה, פיצוי.

עטאף – אוהב.

עַתְמָאן – שם נדיר בין היהודים, משום שזהו שמו של החליפה השלישי בתולדות האסלאם ויש לו קונוטציה דתית. עם זאת, מצאתי יהודים אחדים שנשאו את השם הזה (גיל תשמ"ג, ג, עמ' 722).

פּהַד, פּהַד (הקטנה) – חולדה או ברדלס.

פּרַג, פּראַג, פּראַג, פּראַג, פּראַג, פּראַג (הקטנה), **מפּראַג** – כל הנגזרות משמעותן רווחה, הקלה, נוחם. שם ערבי נפוץ הבא במקביל לכמה שמות עבריים בעלי משמעות דומה. גם הפְּנִיָה הנגזרת ממנו, אֲבֵן אַלפּראַג, נפוצה כפְּנִיָה לכמה שמות שנושאים עמם משמעות דומה. ראו לעיל.

צִיבִיאן, טִיבִיאן – צבי. הכתיב הנכון הוא טִיבִי (=צבי), אך בכתבי הגניזה כתבו תמיד צִיבִיאן. האותיות צ ו-ט התחלפו תדיר בערבית-יהודית (בלאו תשמ"א, עמ' 39; ברקת תשנ"ה, עמ' 109, הערה 76).

צגיר, צעײר – צעיר. שם ערבי נדיר בקרב היהודים.

צלח, צלאח, צליח (הקטנה) – טוב, ישר, הגון.

רוח – מרגוע, מנוחה.

רױה – יופי, נוי.

שפיב – כמושמעות של נעורים.

שעאב, שעבאן, שעײב (הקטנה) – שם נדיר אצל היהודים, משום שזהו שמו

של הנביא **שעיב** המוזכר בקוראן, המזוהה עם יתרו, והשם בעל משמעות דתית מוסלמית. **שעבאן** הוא שמו של החודש השמיני בלוח המוסלמי (גיל תשמ״ג, א, עמ' 15, הערה 21).

ת׳אבַת – איתן, קבוע.

תמאם, תמים – תמים, שלם, שלמות.

ב. שמות נשים

1. שמות עבריים

כאמור, נמצאו שמות עבריים ספורים בלבד, וגם הם כנראה שמות ערביים במקורם שקיבלו צורה עברית.

אסתר – השם המקראי היחיד שמצאתי לנשים בכתבי הגניזה. מעניין שבחרו דווקא בשם של מלכה. אולי בתור אנטי תזה למצבן הריאלי של הנשים, ואולי כדי לרמוז שהנשים כוחן במעשי ערמה ומזימות ואינו במעשי גבורה וכוח הנראים לעין, כמעשיהם של הגברים. שמות מקראיים היו נפוצים יותר בקרב היהודים שבאו מארצות המערב כגון ספרד, ארצות המִגְרָב וביזנטיון, ובמצרים היו נדירים מאוד. הנשים הספורות ששמן אסתר שמצאתי בכתבי הגניזה, מוצאן ממשפחות מִגְרָביות (Goitein 1967–1993, עמ' 315).

מלכה – במקרא מופיע רק בצורה מִלְפָה. סביר להניח שהשם מלכה בכתבי הגניזה, שם נדיר בהופעתו, הוא השם בהגייתו הערבית מִלְפָה, ואיננו נגזרת מן השם המקראי. צורה נפוצה יותר לשם הזה: מִלְוֶךְ, צורת הריבוי של מִלְךְ (=מלך). שוב, מעניינת הבחירה דווקא בשם המביע שלטון, מצב הפוך למצבן הריאלי של הנשים בחברת הגניזה (שם, עמ' 316).

רנה – במקרא זהו שמו של גבר (דברי הימים א ד 20). סביר להניח שהשם אינו מקראי במקורו אלא שהוא נגזר מן השרש הערבי רנן – השמיע צליל, רָנָה.

מצבם החברתי של היהודים במצרים הפאטמית על פי שמות פרטיים

2. שמות ערביים

בְּהִיָּה – מפוארת, הדורה, נאה.

בְּטִרְיָקָה – שם בהשפעה נוצרית כנראה. **בְּטִרְךָ** – פטריארך.

בְּנִינָה – כנראה במשמעות של צבע: חומה. אולי מעיד על מוצאם הדרומי של הוריה.

גִּיאֲלִיָּה – למילה זו משמעות של קבוצת זרים. כך כונה מס הַגִּזְיָה, הוא מס הגולגולת שהוטל על בני החסות. אבל כשם אולי יש לו משמעות אחרת – בהירה, ברורה, ואולי יקרה (שם, עמ' 318).

גִּינְיָה – ייתכן שבמשמעות של גִּינָה, גן או גן עדן, אולי במשמעות של גִּינִי, שד, רוח, ואולי במשמעות של אומץ לב. סביר שהכוונה לַעֲנִיָּה – עשירה, כיוון שהתעתיק הנהוג בגניזה הוא גִּנְיָה (שם).

דוּדָה – המשמעות היא תולעת. למה ירצה מישהו לקרוא לבתו בשם כזה? אולי לאות ענווה וצניעות, כפי שנהג הגאון שלמה בן יהודה בשנות החמישים של המאה האחת-עשרה, כשהקיף את חתימתו בפסוק: "ואנכי תולעת ולא איש" (תהלים כב 7) (גיל תשמ"ג, א, עמ' 549).

דוּרָה – במשמעות של מחזור, סבוב, תקופה, תור.

דְּיָכְר, דְּיָחִיר – אוצר. הכתיב הוא בח' קשה, ובכתיבי הגניזה בשתי צורות תעתיק.

דְּלָאֵל – חוצפה גנדרנית, התפנקות גנדרנית (Goitein 1967–1993, עמ' 317).

הַנְּדָה – הודית. הורים נהגו לתת לילדות שמות כגון: תורכיה, או תורכיה וקטנה, חִיָּרִית קטנה (מארץ החִיָּרִים), על פי עמים שבנותיהם נחשבו ליפות במיוחד (שם, עמ' 318).

זִינָה, זִינָן – קישוט, עדי, יופי. השם בצורתו זִינָן היה משותף לגברים ולנשים. **חַמְאָנָה, חַנָּא** – שני שמות שנתקלתי בהם בכתיבי הגניזה ולא מצאתי להם משמעות. אולי הם גרסאות שונות של השם חנה העברי.

חַסְאָנָה, חַסְנָה, חַסְנָן – פירושו: יפה, נאה טוב, יופי. שם משותף לגברים ולנשים. לגברים לרוב בצורה חַסְנָן.

כְּלָה, כְּלוּלָה – פירושו ידידות נפש (שם, עמ' 317).

פִּיבְאָרָא – אולי מן השרש פִּבְר שמשמעו גדול.

פְּרִימָה – אצילה.

לוּחְשָׁה – לא נתבררה לי משמעותו.

לילא – אחד מן השמות הערביים הקלאסיים-מסורתיים, שהיה נפוץ מאוד בקרב הערבים והיה בין היחידים שהתקבלו גם בידי היהודים (שם, עמ' 315).
מבארפה – מבורכת. שם משותף לגברים (**מבארף**) ולנשים.
מוהופה – מוכשרת, מחוננת, ניחנה במתת אל. שם משותף לגברים (**מוהופ**) ולנשים.

מונסה – חברה טובה.
מעתזה – זאת שמתגאים בה. שם משותף לגברים (**מעתז**) ולנשים.
מימונה – מאושרת, בת מזל, מצליחה. שם משותף לגברים (**מימון**) ולנשים (שם, עמ' 318).

מלאח, מלאחה – יפי תואר.
מנא – אולי מלשון **מנה**: חסד, טובה, הכרת טובה.
נאעמה – רכה, עדינה ענוגה. שם משותף לגברים (**נאעם**) ולנשים.
נסב, נסאבה – מלשון ייחוס, שושלת יוחסין.
סעידה – מאושרת. שם משותף לגברים (**סעיד**) ולנשים.
סרורה – שמחה, אושר. שם משותף לגברים (**סרור**) ולנשים (שם, עמ' 319).
עאליה – רמה, נישאה.
פאיזה – המנצחת, המצליחה.
קורה – **קרה**: קורת רוח, נחת.
ראיסה, רייסה – המנהיגה, העומדת בראש.
רצ'א – שביעות רצון, הסכמה.
תורפה – נחת, חיים קלים.